खरा ब्राम्हण.

तिसरी रंगावृत्ति

(ऑगष्ट सन १९५३)

: लेखक :

प्रबोधनकार

केशव सीताराम ठाकरे

किंमत १।। रुपया

रामकृष्ण प्रकाशन मंडळ, दादर, मुंबई १४

खरा ब्राम्हण नाटिकेचा पहिला प्रयोग रेडिओ स्टार्स नाट्यसंस्थेने ता. १२ एप्रिल सन १९३३ बुधवार रोजीं रात्रीं १० वाजतां मुंबई येथील बॉम्बे थिएटरांत केला.

जोशी बिल्डिंग, रानडे रोड
शिवाजी पार्क, मुंबई २८ } प्रबोधनकार ठाकरे

मुद्रक : **के. एन्. सापळे**, रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस,
ज्युडेक्स बिल्डिंग, त्रिभुवन रोड, मुंबई नंबर ४

प्रकाशक : **कृष्णाजी नारायण सापळे**, रामकृष्ण प्रकाशन
मंडळ, रुक्मिणी निवास, मोरबाग रोड, दादर १४

खरा ब्राम्हण नाटिका

अंक १ ला] [प्रवेश १ ला

[पैठण शहरातलि श्रीराम-मन्दिरात रामनवमीचा उत्सव. स्त्रीपुरुष व मुले देवळात जात आहेत. बाहेर महाद्वारावर विठू महार व त्याची तरूण विधवा सून सीता उभी आहेत. आत नान्दी चालू आहे.]

नान्दी. (राग-पिलु, ताल-त्रिताल.)

उधळि गुलाल यशाचा ॥ खुलविशि ।
जनमना सतत नवरस-सिंचनिं ॥ उधळि० ॥ ध्रु० ॥
मानव-तनुच्या रंगभूवरीं ।
हृदयाचे नव पडदे वितरी ।
रंगवुनी त्या विविध विकारीं ।
सूत्रधार आत्मा नवलाचा । उधळि० ॥ १ ॥
तुडवि विषम कल्पना । बुडवि विफल जल्पना ।
फुलवि सदय भावना । खुलवि रसिक-सन्मना ॥
स्फुरवित ममता । पसरित समता ।
रमाकान्त सेवक रसिकांचा । उधळि० ॥ २ ॥

[नांदी पुरी होतांच, राम-मन्दिरात बार होतात, " त्रिलोक प्रतिपालक श्रीरामचंद्रजीकी जय " असा त्रिवार जयघोष होतो. गुलाल उधळला जातो. टाळ्यांचा कडकडाट.]

विठू : सीताबाय, पोरी, श्रीरामरायाचा जन्म झाला बरं. (देवळाला नमस्कार करतो.)

सीता : (नमस्कार करते.) मामाजी, आज कित्ती कित्ती युगं लोटली कोण जाणं, दरसाऽल देवाच्या रामनवमीचा उत्सव होतो. पण दर खेपेला वाटतं, आजच–आत्ताच–रामराय जन्माला आले. असं काहो वाटतं आपल्याला, मामाजी ?

विठू : मुली, ज्यांचा आत्माराम जागा आहे, त्यानाच असं वाटतं बरं. ज्यांचा आत्माराम निजला आहे, त्याना दिवसा अंधार नि चालती बोलती जिती माणसं दगड धोण्डे वाटतात. [दूर पाहून] अशी बाजूला उभी राहा. ब्राम्हण देवळात जात आहेत. त्यांच्यावर आपली सावली पडेल.

सीता : सावली ? सावली तर आपल्या पायाखाली, अन् त्यांच्यावर कुठून पडणार मामाजी ?

[भडाग्नि बोजवारे गीता पुटपुटत प्र. क.]

भडाग्नि : (स्व.) यदन्येषां हितं न स्यात् आत्मनः कर्म पौरुषम् । अपत्रपेत वा येत न तत्कुर्यात् कथंचन ॥ (उ.) अरेच्चा हा महारडा ! शिवशील. दूर हो. राण्डलेकानीं अगदी ताळ सोडला. [पंचपात्रांतले पाणी शिम्पडीत] रामाय रामभद्राय रामचंद्राय वेधसे । रघुनाथाय नाथाय–मुळावर चढवले पाहिजेत राण्डेच्याना. (चरफडत जाऊं लागतो, तोच सीता नजरेला पडते. तिला पाहून स्व.) ही कोण ? उत्फुल्ल-कमल-वदन, बिम्बोष्ठी, कुंजर–गण्डस्थळ नितम्बी, सरोज-नयना ! वा ! याचं नांव पात्र ! नाहीतर आमची ! वक्रतुण्ड महाकाय–रघुनाथाय नाथाय सीतापतयेनमः (जातो.)

[चव्हाटे शास्त्री पुटपुटत प्र. क.]

चव्हाटे : (स्व.) पुनरपि जननं पुनरपि मरणं । पुनरपि जननी-जठरे शयनम् ॥ (उ.) आं ! अरे ए धेडा, डोळे आहेत का फुटले ? आमचा जाण्यायेण्याचा रस्ता. बटकीच्या, पायरीला अगदी खेटून उभा आहेस. लाज नाही वाटंत. चल हो दूर. (पाणी शिम्पडतो.) भज गोविंदम् भज गोपालम् मूढमते. हा सगळा त्या एक्याचा पाजीपणा ! गाढवान् सगळा महारवाडा

डोक्यावर घेतलाय्. (सीतेकडे लक्ष्य जाताच स्व.) यंवरे यंव ! वेलाण्टीनं गोलाण्टी खाल्ली, नाहीतर महारीण होण्याऐवजी महाराणी होण्याच्या लायकीचं पात्र. (उ.) ही कोण रे विठ्या ?

विठू : जोहार मायबाप. ही दौलताबादच्या रंगनाक सुभेदाराची मुलगी नि माझी सून सीता, मायबाप.

चव्हाटे : तुझी सून ? म्हणजे परवा परनाळ्याच्या लढाईत पडलेल्या त्या तुझ्या रामजी पोराची बायको वाटतं ?

विठू : (गहिंवरून) होय जी मायबाप.

चव्हाटे : (स्व.) गारगोटीच्या पोटी हिरकणीच म्हणायची ! भज गोविंदं भज गोपालं मूढमते. (जातो.)

सीता : मामाजी, हे येणारे जाणारे लोक असे काय हो माझ्याकडं रोखून रोखून पाहाताहेत ?

विठू : त्याना डोळे आहेत खरे, पण सारं जग त्याना उलटं दिसतं. म्हणून ते असे रोखून रोखून पाहातात.

सीता : असं होय ?

विठू : मुली, तू आता घरी जा. नीट जपून जा बरं. प्रसाद घेऊन आलोच मी पाठोपाठ. मग आपण दोघेजण उपास सोडू हं. जा.

सीता : लवकर या हं अगदी. (जाते.)

[आंत सारंग रागाचे सूर घुमू लागतात व "बाळा जोजोरे कुलभुषणा । दशरथ नन्दना" हा पाळणा गातात.]

विठू : (स्व.) देवाला पाळण्यात घातला. भाग्याचे भक्त रामरायाला पाळण्यात घालून त्याला झोके देत आहेत. बाळा जोजोरे ! देवा रामराया, तुझ्या पाळण्याला झोका देण्याचं तर राहिलंच, पण भाग्यवंतानी दिलेले झोके, डोळे भरून पाहाण्याचं भाग्यसुद्धा आम्हा महारा मांगांच्या कपाळी नसावं ना ?–तुझ्या दर्शनाला आमचा जन्म आडवा यावा ? देवा, तू निर्गुण निराकार. हीन दीन दुबळ्यांच्या उद्धारासाठी सगुण साकार झालास. तरीसुद्धा तुझं सावळं ढवळं रूप

आम्हा अभाग्यांच्या डोळयाआड केलंस ? भगवंता, भाग्यवन्तानी दगडधोंड्यांच्या देवळात तुला दडवून ठेवला; पण रामा, आम्हा दीनदुबळयांच्या दिलाच्या देवळात तर तू आहेसना ! (पुन्हा पाळण्याचे थोडेसे स्पष्ट शब्द, नंतर नुसता तंतुवाद्याचा कोमल ध्वनि. विठू त्या सुरावर डोळे मिटून ताल धरतो.)

[भम्पकराव भोजने व म्हादबा पाटील प्र. क.]

भम्पकराव : (विठूला पाहून) म्हादबा पाटील, याचं नांव भक्ति बरं. वाहवा ! भाताला चोपडलेल्या केशरी रंगाप्रमाणं, हा रामभक्त भक्तिरंगांत अगदी एकतान रंगला आहे.

म्हादबा : माळकरी दिसताया. व्हय. हायेच की त्येच्या गळयामन्दि अशी तुळशीची माळ. माळकरी म्हंजी आमचा सगा बरं का भम्पकराव. मग कायबि भेदभाव न्हाय. जात न्हाय न् पात न्हाय. निवरतीच्या ग्यानूबा ग्येवान् आमा गोरगरिबांच्या गळयामन्दी ही तुळशीची माळ, हातामन्दी भजनाचा टाळ, अन् पायामन्दी चाळ अडकवूनशान लइ उपकार केलाया पघा, लई उपकार केलाया.

भम्पक : ज्ञानेश्वरानी भागवत धर्माचा पाया रचून, ब्राम्हणेतर गोरगरीब जनतेला मोक्षाचा एक नवीन दरवाजा उघडला. म्हादबा पाटील, पूर्वी आम्ही ब्राम्हण मराठ्यानासुद्धा शिवत नव्हतो, मग पाणी पिण्याची गोष्ट कशाला ? पण आतां आम्ही खुशाल तुमच्या ओटीवर बसून पान तम्बाखू फाकतोच कि नाही ? ही सुधारणा ज्ञानोबानी केली. फार थोर पुरुष ! पुरा अन्तर्ज्ञानी !

म्हादबा : अक्षी बराबर. बामनाचा बोल, कोण करणार त्येचं मोल. गेनूबा ग्येबान् मराठी बोलीमन्दी घ्रेणेसरी ल्हेऊनशान्, उभ्या मरीठ देशावर माळकऱ्यांचा मेळा मस्त पिकावला पघा–लइ मस्त. जकडं पघाल तकडं माळ न टाळ–टाळ न माळ. पांण्ढरीच्या इंटुबाचा नामघोस सताड गंगेवानी वाहताया. नामाचा मळाच पिकवला जनु. जवारीच्या मळयात जसी उमाप कनसं डुलत्यात, तशी या नामाच्या बाजारामन्दी मस्त माणसं कनसापरमान अशी डुलत्यात, खुलत्यात अन् थानभूक बि भुलत्यात.

[आंतील तंतुवादन बंद होते.]

विठू : (डोळे मिटून स्व.) कुळभूषणा, दशरथनन्दना, रामा ! या अभागी विठ्याचा कुळभूषण राम–माझा बचडा रामजी–बाळा, आता कुठं रे तुला पाहू. माझ्या दिलाच्या शिलेदारा !–धर्मासाठी, देशासाठी, देवा ऽ ऽ, तुझ्या देवळाच्या दौलतीसाठी–महिना झाला–पर्नाळ्याच्या वेढ्यात पडला. पाळणा हालतोय, हालतोय रामाचा पाळणा. रामा–विठ्याच्या पोटच्या गोळ्या, माझ्या काळजाचा पाळणा असाच का रे जन्मभर हालत राहणार !

[' रघुपति राघव राजाराम ' भजन आंत गायले जाते. विठू ताल धरतो.]

भम्पक : म्हादबा, चुरम्याच्या लाडवासाठी कणकेचे रोठ जसे कंबर मोडमोडून कुटतात, तसा हा रामभक्त, भक्तीच्या उमाळ्यानं एकसारखा टाळ कुटीत आहे. गरम गरम जिलब्यांची वेटाळी पंक्तींत वाढताना ठसकेदार वाढणारणीच्या नाजूक बोटावरून पाकाचे पाट जसे टिबकतात—

[गावबा प्र. क.]

गावबा : आन् आपल्या बोटाऐवजी तिचीच बोटं हात धरून चुलावीशी वाटतात—

भम्पक : तसे याचे डोळे, गावबा, भक्तिरसानं सारखे पाझरत आहेत.

गावबा : थरकत घोडा, भडकत निशाण, अठरा बरनके राज महाराज.

भम्पक : खरोखर, आपल्या धर्मासारखा धर्म जगाच्या पाठीवर एकसुद्धा नाही.

गावबा : तुमच्या पोटांतच धर्म बसल्यावर जगाच्या पाठीवर तो कसा दिसणार ? थरकत घोडा, भडकत निशाण.

भम्पक : राज्यकर्ते मुसलमान, म्हणून यांच्या इस्लामी धर्माच्या बढाया फार. पण आमच्या धर्मातली मौज गोडी अन् लज्जत त्यात नाही.

म्हादबा : वाइच पुन न्हाइ पघा.

गावबा : येईल कुठून ? थरकत घोडा, भडकत निशाण. ज्या धर्मात शेण्डी नाही, जानवं नाही, शेण गोमुत्र नाही, बहिष्कार नाही, प्रायःश्चित नाही, विटाळ नाही, भजन नाही,—

भम्पक : ब्राम्हण-भोजन नाही,—असं म्हण.

गावबा : हो. तो कसला धर्म ! छेः, मला कुणी जबरीनं मुसलमान केलं, तरी मी मुसलमान होणार नाही, भम्पकराव.

भम्पक : एहे, एहे, झालास तर आमच्या सनातन धर्माचा काही जीव जाणार नाही.

गावबा : तेवढीच काय ती भीति.

म्हाद्बा : गावबा, जवार आपली बामनं खबरदार हायती, तवार आपल्या धर्माच कायबी वंगाळ व्हनार न्हाय पघा.

भम्पक : म्हादबा, सगळे हिन्दु जरी निजामशा बहिरीसारखे मुसलमानी धर्मात गेले, तरी आमच्या सनातन धर्माचा रोमसुद्धा वाकडा होणार नाही.

म्हाद्बा : न्हाय व्हनार, न्हाय व्हनार, न्हाय व्हनार. बामनं हायती तवार काय बि व्हनार न्हाय.

भम्पक : हिन्दुधर्म म्हणजे काय थट्टा समजलास ?

गावबा : थट्टेचा धर्म नसेल, पण धर्माची थट्टा झाली नाही, म्हणजे थरकत घोडा, भडकत निशाण.

भम्पक : ते काही चटकन भिजवून पटकन तळणाला काढलेलं अनारशाचं कच्चं पीठ नव्हे. चांगलं दहा हजार वर्षांचं तिम्बवण आम्बवण आहे.

गावबा : तरीच वैदिक अनारशांचा घाणा उतरल्यावर उरल्या पिठाचे इस्लामी मालपुवे होतात.

भम्पक : गावबा, आपला धर्म फार उदार, फार मोठं पोट त्याचं !

म्हाद्बा : लई म्वाटं प्वाट ! बामनं बोलल्याति.

गावबा : जसा काही मूरतुजा निजामशहाचा पाण्ढरा हत्तीच. थरकत घोडा, भडकत निशाण.

म्हाद्बा : आपला धरम म्हजी योक हात्तीच हाय पघा.

गावबा : तरीच बेट्याचे खायचे दात निराळे न् दाखवायचे दात निराळे.

लावणी

ब्रह्मदेवाचा बाप भट बनला जी।
झाली धर्माचि पातळ भाजी ॥ धृ० ॥

चार वर्णांच्या चार कोट जाती।
क्षत्र वैश्यांची केलि चिकणमाती।
शूद्र दुनियेचा बामण गाजी हो ॥ झाली० ॥ १ ॥

देव राहिला पल्याड। बामण राजा अल्याड।
त्याचं लागलं लिगाड।
जो तो भितो भटा करतो जी जी ॥ झाली० ॥ २ ॥

भम्पक : गावबा, अजून तू पोर आहेस.

गावबा : पोर? आई म्हणते तू घोडा आहेस. थरकत घोडा, भडकत निशाण.

[आंत रघुपति राघव भजन. विठू ताल धरतो.]

म्हादबा : त्यो पघा, लई उमाळ्यान् भजान करताया. चला, त्येचं दरशाण घेऊ. त्योबि माळकरी अन् म्याबि माळकरी. ("पुण्डलीक वरदा हाऽऽरि इण्टाल" म्हणून म्हादबा विठूच्या पायावर डोके ठेवतो. विठू दचकतो. उलट पाया पडतो.)

विठू : मायबाप, काय केलंत हे! मी माळकरी खरा पऽण—

म्हादबा : माळकरी म्हजी सगा.

गावबा : (म्हादबाला हळूच) पण जातीचा आहे ना दगा. आता तुमचं तुम्ही बघा.

म्हादबा : (गावबाला हळूच) आरं या माळेनं फोडला जातीचा फुगा, न्हा गुमान उगा.

भम्पक : रामभक्ता, तू धन्य आहेस.

विठू : धन्य? मी कसचा धन्य. जन्माला येऊन प्रभु रामरायाचं दर्शनसुद्धा या अभाग्याला नाही. मी कसचा धन्य!

भम्पक : तू आन्धळा का आहेस ? (विठू नकाराची मान हालवतो) नाही ना ? मग देवदर्शन घ्यायचं तर देवळात जा.

म्हादबा : देवळात जा. बामनं बोलत्यात–देवळात जा.

गावबा : म्हादबा बि म्हंगत्यात, देवळात जा. हूं ! थरकत घोडा०.

विठू : देवळात जाऊ ? देवळात कसा जाऊ ?

भम्पक : देवळात कसा जाऊ ? वेडाच दिसतो. अरे पायानी चालत जा.

गावबा : नाही तर डोक्यानी चालत जा.

विठू : डोकी चालती, तर ही दशा कशाला असती. भक्त असून देवदर्शनाला नि माणूस असून माणुसकीला मुकलेला मी एक अभागी आहे. मायबाप, गरीबावर थोडी दया करा. रामरायाच्या गळ्यात हा फुलांचा हार घाला. हा कापूर पेटवून देवाला आरती करा, अन् परत येताना देवा ब्राम्हणांचा उरला सुरला प्रसाद घेऊन या.

गावबा : (स्व.) भम्पकरावाच्या भगदाडातून वाचला तर !

भम्पक : अगत्य अगत्य. दे तो हार न् कापूर. वाहतो नेऊन देवाला. (स्व.) माझी आयतीच सोय झाली.

[विठूला शिवून त्याच्या हातचा हार न् कापूर घेतो. इतक्यात भडाग्नी व चव्हाटे देवळाबाहेर येतात व हा शिवाशिवीचा प्रकार पाहून मोठ्याने ओरडतात.]

भडाग्नी व चव्हाटे : अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् ! हे काय, हे काय ! अहो भम्पकराव महार, भम्पकराव महार.

गावबा : भम्पकराव महार ?–काय झालं हो बाप मेल्याइतकं ठणाण बोम्बलायला ? काय देऊळ पेटलं, का घराला आग लागली ?

भडाग्नी : धर्माला आग लावलीन् या भम्पकरावान्.

चव्हाटे : भम्पकराव, महाराच्या हातचा हार शिवून घेतलात ?

भम्पक : हा हार महाराच्या हातचा ? विष्णवे नमः [हार फेकून देतो.

टाणकन् उडी मारून दूर होतो.] कायरे म्हादबा, हा म्हार कायरे ? अन् गाढवा, त्याला तू शिवलास ?

म्हादबा : (स्व.) पचाईतच झाली ! आता कसं करावं. (उ.) आऽऽर इचिभन ! ह्यो कोन म्हार व्हय ?

गावबा : (स्व.) भटाला बिचकला हा टाळकुट्या ! (उ.) म्हार असला म्हणून काय झालं ! माळकरी माळकरी सगा.

म्हादबा : माळकरी असला म्हून ? आम्ही मर्राठं. म्हाराला शिवून काय धरम बुडवायचा ? बामनं काय बोलत्याल ? थुःत तुझ्या जिनगानीवर मर्दा. मला इण्टाळ केलास व्हय ?

भडाग्नी : विटाळ झाला तुम्हाला भम्पकराव. रामनवमीचा दिवस–उपवास—

गावबा : आणि भरल्या पोटी विटाळ ? थरकत घोडा भडकत निशाण.

चऱ्हाटे : सचैल स्नानाशिवाय तुम्हाला सुटका नाही. ब्राम्हण म्हणवता आणि महाराला शिवता ? काय सगळी थट्टा समजता ? हे पैठण आहे पैठण.

गावबा : गावठण नाही, पैठण आहे, समजलात ? निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, या संन्याशाच्या कारट्याना जन्मभर मसणवटी दाखवणाऱ्या धर्म-मार्तंडांचं हे पैठण आहे पैठण. थरकत घोडा भडकत निशाण.

म्हादबा : (स्व.) म्हारडा लइ एडपा. घुसायचं देवळात. कोन वळाकतू ?

भम्पक : म्हादबा, खूप अक्कल पाघळलीत.

म्हादबा : म्या काय केलं भम्पकराव.

भम्पक : अकलेच्या कांद्या, सगा म्हणून तू या गाढवाच्या पाया पडलास. म्हणून मराठा समजून याला मी शिवलो न हार घेतला. (विठूच्या अंगावर धावून जातो.) गाढवाच्या लेका, महारडा कारे तू ? लाज नाही वाटत ?

विठू : जन्माची नि जातीची कसली लाज ? जोहार मायबाप जोहार, सूर्यवंशी रामाजी बाजीचा मी महार, तुमचे गावचा वेसकर खबरदार, धन्याच्या रजेने सारा कारभार, करतो की जी मायबाप.

भम्पक : चुलीत गेला तुझा मायबाप. मसणातल्या म्हसोबा हे आधी सांगायला तुझं तोण्ड काय हुण्डलं होतं ?

गावबा : आणि भम्पकराव, तुमच्या डोळ्यावर सडक्या रताळ्याचा कीस बांधला होता, कुजक्या मुइमुगाची भगर थापली होती, का नासक्या केळ्यांची लोंगरं लटकली होती हो ? थरकत घोडा भडकत निशाण.

भम्पक : गावबा, तू सुद्धा उलटलास कारे ?

गावबा : उलट्या जगात उलट्ट नको, तर काय सुलटा चालून सालटे सोलवून घेऊ ? थरकत घोडा भडकत निशाण, भम्पकरावांची दाणादाण.

भडाग्नि : चला गंगेवर जाऊन प्रायःश्चित घ्या.

चव्हाटे : सचैल स्नान करून पंचगव्य घ्या, जानवें बदला—

गावबा : शेंडी बदला—

चव्हाटे : अन व्हा मोकळे.

गावबा : चला. गंगेवर नेऊन गंगाराम न्हाव्याकडून सक्षौर मोकळे करवतो. उपासाच्या दिवशी भरल्या पोटी विटाळ झाला. आधी चांगली खळखळून बस्ती घ्या. नाही तर धोब्याच्या भट्टीत कोठ्या धुऊन आणा.

विठू : मायबाप, मी पण्ढरीनाथाचा माळकरी आहे. शाकाहारी आहे. तुमच्यासारखा तुमच्याइतकाच स्वच्छतेनं राहातो. मग माझ्या नुसत्या हाराचा स्पर्श तुम्हाला कसा बाटवतो मायबाप ?

भम्पक : स्पर्शच काय, नुसती सावली नाही आम्हाला खपायची म्हारड्या.

गावबा : आमचा हिन्दुधर्म फार उदार ! फार मोठ्ठं पोट त्याचं ! असंच ना हो भम्पकराव ?

म्हादबा : आरं टाळमाळीच्या, म्हरांड्याना न्हाय तुझी सावली खपायची, तर बामनाना रं कशी खपनार मैन्दा ?

गावबा : अहो म्हादबा पाटील, तुमच्या गेनूबाच्या भागवत धर्मात तर जातपात नि विटाळ मानीत नाहीत. ज्याच्या हातीं टाळ, त्याचा फिटला विटाळ. मग आत्ताच तुम्हाला कसा विटाळाचा पान्हा फुटला हो ?

म्हाद्बा : इण्टाळ हाय न् न्हाय. धर्मांत मस्स लिवलंय. पन बामनं काय बोलत्याल ?

गावबा : बामनं काय बोलत्याल ! पंढरीचे टाळकुटे न् गंगेतले गोटे, छान जमले साटेलोटे ! बामनं काय बोलत्याल !

भम्पक : म्हादबा पाटील, तुझ्यामुळं राण्डलेका या क्षेत्रस्थ पंडितावर आंघोळीची पाळी आली.

(एक फकीर आंत दोहा ललकारतो.)

जिन आपकू धोया नही। तनमनसे खोया नही
मनमैल को धोया नही। आंघोल किया तो क्या हुवा ॥
अल्लाके प्यारे। तेरे नगरीमें बोलता है कौन ॥

भडाग्नि : (विकट हास्यमुक्त थट्टेने) आंघोल किया तो क्या हुवा ! (चव्हाटे हास्याचा दुजोरा देतो.)

गावबा : अहो भडाग्नि, अहो चव्हाटे, "मनमैलको धोया नही, आंघोल किया तो क्या हुवा" कळतं का काही कळतं ?

चव्हाटे : महिन्या महिन्यात यांची न् पाण्याची भेट नाही नि म्हणे आंघोळ किया तो क्या हुवा.

म्हाद्बा : आसं कवा झालंया राव. आंगोली घवल्या बिगार कंदि कोन सूद झालाया ? बामनं काय बोलत्याल ?

भडाग्नि : हे फकिरी तत्त्वज्ञान ब्राम्हणाना काय योग्य ! भम्पकराव भोजने, स्नान करून प्रायश्चित्त घेत नसाल, तर वाळीत पडावं लागेल.

चव्हाटे : हे पैठण आहे पैठण, समजलात ?

गावबा : वाळीत पडावं लागेल, काळीत रहावं लागेल, जाळीत बसावं लागेल. विचार करा. थरकत घोडा भडकत निशाण.

चव्हाटे : महाराला शिवलात, महार झालात. आता कोण तुम्हाला ब्राम्हण मानणार ?

गावबा : अहो चव्हाटे, ब्राम्हण महाराला शिवला तर तो महार होतो. पण महार जर एकाद्या ब्राम्हणाला शिवला तर तो ब्राम्हण होईल का हो ?

चव्हाटे : आचन्द्रार्क असं घडणार नाही.

म्हाद्‌बा : आसं कसं घडाल गावबा, आसं कसं घडाल. याद काय लिवल्यात. बामनं काय बोलल्यात.

चव्हाटे : एकाच धातूची निरनिराळी पात्रं असली तरी रामपात्राची योग्यता कुणी शौचपात्राला देत नाही. हा विठ्या – महार, म्हणजे शौचपात्र. त्याचा हार ब्राम्हणानी हातात घ्यायचा ?

भडाग्नि : महत्पाप महत्पाप ! अब्रम्हण्यं.

गावबा : बामनं तेवढी रामपात्रं, बाकीचे तुम्ही सगळी शौचपात्रं. पटतं का पाटील हे तुम्हाला ?

म्हाद्‌बा : बामनं बोलल्याती गावबा. करायचं काय ! यदाज्ञा म्हजीच देवाज्ञा.

गावबा : (स्व.) तुझ्या अकलेला झाली खरी देवाज्ञा.

विठू : मायबाप, महाराला विटाळ असला, तरी त्या हाराला कसला देवा विटाळ ? देवाघरची मुलं, तशी ही मोगऱ्या गुलाबाची पाक फुलं. मुलांफुलांना, मायबाप, कसली जातपात, विटाळ न् चण्डाळ ? गंगामाईचं पाकपाणी, देवावर घालावं, अठरापगड जातीनी घ्यावं, आन् जीवन्मुक्त व्हावं.

चव्हाटे : महारडा तर महारडा अन् आम्हाला ज्ञान शिकवतो ? थोबाड फोडीन — [अंगावर धावून जातो]

गावबा : [त्याला आडवून] हां हां हां शास्त्रीबुवा, थोबाड फोडाल तर विण्टाळ होईल, आन् सारा गंगेचा घाट विटाळशा शास्त्र्यानी भरून जाईल. थरकत घोडा भडकत निशाण.

म्हाद्‌बा : बामनास्नी गिन्यान शिकावतू ? आर ह्यो मनुक्षे मुंजुबा का म्हसूबा ?

विठू : मायबाप, मला वेसकराला कसलं आलंय ज्ञान. तुम्हा सन्तांचे चार उष्टे बोल पडतात कानावर, इतकंच.

म्हादबा : बामनावानी सुपास्ट बोलनं घावलं, म्हजी काय बामनाची अकूल येताया व्हय ! मुर्दाड खाव खावूनशान ही म्हारं लई मुर्दाड झाली पघा.

विठू : मायबाप, मुर्दाड जन्माच्या मुर्दाड पापानं देवदर्शनाला मुकलो. पण गंगेवाणी निर्मळ फुलांचा हा हार तरी माझ्या रामगयाला पडूं द्या कि मायबाप. महाराचं पाप हाराला का चिकटवता ?

चव्हाटे : महाराचा हार देवाच्या पायावर ?

भडाग्नि : देवळाच्या पायऱ्यावर नाही पडायचा, तर देवाच्या पायावर ? पाजी.

गावबा : पाजी नाही तर काय. देवाच्या गळ्यातला हार घटकेच्या आत, आनंदी बाजारातल्या गमनाजी जमनाजीच्या बुचड्यावर चढेल. पण महाराचा हार ? थरकत घोडा भडकत निशाण.

भम्पक : ए गावबा, बस कर तुझा तो थरकत घोडा भडकत निशाण. आज देवळात हार गेला, उद्या महार जाईल. मन्दिर–प्रवेश मिळाला किं भोजनाच्या पंक्तीचा हट्ट न् पाठोपाठ लग्नासाठी आमच्या पोरींचा हात धरतील घट्ट.

म्हादबा : बामना अदूगर म्हरोठ्यांच्या पोरींवर टाकत्याल हीं म्हारं हात—

भडाग्नि : आणि सनातन धर्माचे पडतील बत्तीस दात.

गावबा : लग्नासाठी हात धरायला ब्राम्हण मराठ्यांच्या मुली म्हणजे मण्डईत माण्डलेल्या कोम्बड्या का लिलावातल्या हण्ड्या बांगड्या ? हवी त्याने हवीं ती उचलावी न लम्बे करावी. भम्पकराव, तोण्ड आहे का घोड्याचा तोबरा ?

विठू : (गावबाला) मायबाप, या अभागी महारासाठी कशाला येता यांच्याशी वर्दळीवर.

भम्पक : महारड्या, तोण्डाशी तोण्ड देतोस ? (हात उगारतो)

गावबा : तोण्डाला तोण्ड देण्याची तुमची रामपात्रं फुलपात्रं आनंदी बाजारात आहेत, हे या शौचपात्राला काय माहीत ? हा महारडा ! थरकत घोडा भडकत निशाण.

चव्हाटे : त्या पाजी एकनाथाच्या पाठबळानं ही म्हारडी अलीकडं फार शेफारली.

विठू : का उगाच सन्ताची निन्दा करून जीभ विटाळता मायबाप.

भडाग्नि : सन्त ? तू सन्त का तुझा एक्या सन्त ?

विठू : आपण सगळे आमचे सन्त. तुमच्याशिवाय आमचा उद्धार कोण करणार मायबाप ? आम्ही हीन दीन दुबळे. जन्माचे अडाणी. पण्ढरीरायाचे माळकरी. हिंदुधर्माचे कडवे अभिमानी. शेकडो वेळा आमच्या तरण्याजवान महार-मांग बाण्डानी समरांगणावर प्राण देऊन, हिंदूधर्म राखला. नुकताच या अभागी विठ्यानं आपला पोटचा गोळा रामजी परनाळ्याच्या लढाईत बळी देऊन, स्वताचा निर्वंश करून घेतला, मायबाप. आपण आम्हा दुबळ्यांचे धर्मबन्धू. मग आमचा इतका तिटकारा का करता देवा ? आम्हाला रक्तपित्यासारखे कां वागवता ? आम्ही माणसं आहोत. आम्हाला थोडं माणुसकीनं वागवा. यापेक्षा अधिक आम्ही काही मागत नाही. देव सगळ्यांचा एकच. तुम्ही सगळे भाग्यवंत देवळात जाऊन देवाचं दर्शन घेता. त्याच्या भजन-पूजनाचा आनन्द लुटता—

भम्पक : म्हणजे ? तुला काय देवळात जाऊ द्यायचा ?

विठू : कोण म्हणतं तसं मायबाप.

गावबा : अरे बाबा, या देवळात लूत लागलेली कुत्री-मांजरं जातात. घाणेरड्या रोगांनी सडलेले शेकडो सम्भावीत जातात. मुंग्यांना साखर चारून माणसांच्या मुण्ड्या मोडणारे नगरशेट जातात. गोमुखीत हात घालून आनंदी बाजाराची वारी करणारे वारकरी जातात. घरांगना जातात, वीरांगना जातात, वारांगना जातात—

विठू : पण माझा गरिबाचा फुलांचा नुसता हारसुद्धा रामरायाच्या पायापर्यंत जात नाही ! तो असा धुळीत पडतो ! बापहो, विचार करा— विचार करा—

भम्मक : तुझा हा हार मी अस्सा पायाखाली तुडवून टाकतो. [लाथ वर उचलतो इतक्यात विठू हार उचलून पोटाशीं धरतो.]

विठू : (त्वेषानें) महाराला तुडवा, पण देवाच्या हाराला तुडवू नका.

भडाग्नि : किती मदोन्मत्त महारडा हा. दीड दमडीचा हार, पण तो मुद्दा तुडवू देत नाही आम्हाला.

विठू : प्राण गेला तरी देवाच्या हाराला कोणाचा पाय लागू देणार नाही.

चव्हाटे : म्हादबा, अहो तुम्ही शूर मराठे, वारकरी न धारकरी. महारानं ब्राम्हणांचा अपमान करावा आणि तुम्ही तो उघड्या डोळ्यानी पहावा ?

म्हाद्‌बा : ए मैंन्दा, बामनांचा पानोतारा करतुस व्हय ? ह्या म्हादबाची गाठ हई. दण्डुक्यानं टक्कुर फोडीन. टाक त्यो हार खाली–टाक–टाक—

विठू : महार खाली पडेल, पण हार पडणार नाही.

भडाग्नी :
भम्पक :
चव्हाटे : } ब्राम्हणांची निन्दा ? म्हादबा, पाहता काय, तुडवा–लोळवा— टोका, जमीनदोस्त करा.

म्हाद्‌बा : (स्व.) काय करावं इच्चिभन ! बामनं सांगत्यात ! ठोकतोच या म्हारड्याला.

[म्हादबा काठीचा तडाखा मारून विठूला घायाळ करतो. कपाळावर मोठी जखम होते. " अयाई " करीत रक्तबंबाळ विठू झीट येऊन पडतो. सर्वजण घाबरतात. ब्राम्हण दुरून विठूची पहाणी करतात.]

चव्हाटे : कायहो म्हादबा, हा काय अनर्थ केलात ?

म्हाद्‌बा : म्हजी ?

चव्हाटे : असे म्हजी म्हजी काय करता ? वेसकर म्हाराचा खून. प्रकरण फार जड जाईल म्हादबा..

गावबा : बामनं काय म्हनत्यात म्हाद्‌बा ?

म्हाद्‌बा : अवं असव्ह काय करता बामनानू. तुम्ही समदं म्हंगालात " ठोका येला. " म्हून म्या ठोकला.

गावबा : त्यात तो मेला. आता सुळावर कोण चढणार ? म्हादबा का बामनं ?

भम्पक : म्हणजे ? विठू महार मेला की काय ?

गावबा : ठार मेला. गार झाला. भम्पकराव, महार मेला, विटाळ गेला. खुशाल आता सगळे घरी जाऊन पुरणपोळ्यावर उपास सोडा. गंगेवरच्या प्रायश्चित्ताची आता गरज नाही. अखेरच्या प्रायश्चित्तासाठी चावडीवर जाऊन मी या खुनाची वर्दी देतो. म्हादबा, बामनं काय म्हनत्यात ? संभाळून असा. थरकत घोडा भडकत निशाण. (जातो.)

भम्पक : या अनाडी मरगठ्यानं केला खून. जाईल आता राण्डलेक सुळावर. भडाग्नि, चव्हाटे, चला. या म्हादबाच्या नादाला लागून धर्म करतां कर्म पाठीस लागायचे. चला. (जातो.)

चव्हाटे : या विकत श्राद्धाचं फुकट तर्पण करतो कोण लेक. [भडाग्निसह जातो]

म्हादबा : (स्व.) लइ वंगाळ झालंया. आऽऽर जानविच्यानू, पावण्याच्या टाळक्यान् इचू टेचुनशान पलता व्हय ? आता मला उमगला तुमचा कावा. भावावर भाव घालून, उलाट हे चोर साव म्हून गावामंदी फिरत्यात. गावातल्या समद्या भानगडी ह्येच करत्यात, आन् म्हराट्यावर म्हराटा न्हायतर म्हार घालून, दानं टाकून कोंबड्याच्या झुजा खेळतात. आन् सवता म्हातूर झटाक् उपारणं झटकून् फटाक् निसटत्यात. पन म्हंगावं, आता या म्हादबा पिळवण्याशी गाठ हाई ! अक्षि चरकातल्या उसापरमान पिळूनशान चिप्पाऽडं करताया समद्यांची. (तडफडत जातो.)

विठू : (अर्धवट सावध होतो.) आई-आई-कुठं आहे मी. आई-पण्ढरीचे विठाबाई-बये, तुझ्या नावाची माळ घातली. सारा भरिभार तुझ्यावर टाकला. सारी हयात तुझ्या पायाची भक्ति केली. जोगवा मागितला. पायी वाऱ्या केल्या. अखेर बया माझ्या संसाराच्या कवड्या झाल्या ! दहा वर्षे झाली. महारवाड्याच्या आगींत जन्माची सोबतीण जळून मेली. तरी एकुलत्या एका पोराच्या संसाराकडे पाहून आनन्द मानला. तोहि माझा रामजी -रामजी-देशधर्म देवासाठीं-परवा-लढाईत मर्दाच्या मरणानं मोक्षाला गेला. माझी अश्राप पोरं सीता, बये, रण्डकी झाली. तिचे चुडे वाढवून तुला भरले न् तिच्या कपाळाच्या कुंकवानं, बये, तुला घवघवीत मळवट भरला ! [जखमेच्या रक्तानं भरलेला हात पाहून] घाव मर्मी बसला ! अबबबब,

रक्ताचा पाट थांबत नाही. वाहू दे बये वाहू दे, या पापी महारड्याच्या रक्ताचा पाट असाच वाहू दे. सारी दख्खनची जमीन आम्हा महारमांगांच्या रक्तानी चिम्ब भिजल्याशिवाय, बये महालक्ष्मी, माणुसकीचं बियाणं इथं नाही रुजणार. जगदम्बे, तुझं रासन्हाणं पुरं होणार नाही नि आम्हा माणशी जनावराना माणुसकीनं कुणी कुरवाळणार नाही !–आई–आई, आता मात्र मी वाचत नाही. पोरी सीते, तुझा मी घात केला. या विठ्या कसायानं तुझा–गाईचा गळा चिरला. तुला या दगडी काळजाच्या अफाट जगात एकटी सोडून मी जाणार !–पण सीताबाय, तू एकटीच अभागी नाहीस. तुझ्याबरोबर अडीच तीन कोट अस्पृश्य जीव माणुसकीच्या पाण्याच्या घोटासाठी शेकडो वर्षं टाहो फोडीत आहेत !–आई, आई, पण्ढरीच्या विठाई मावली, या विठ्या महाराचा बळी घेऊन तरी बये आता सन्तुष्ट हो. आज शेकडो वर्षं–बया–आम्ही अनाथ दुबळे तुझ्या नावानं धाय मोकलीत आहोत. कशी बये दिलाचे दरवाजे घट्ट लावून तू निघोर बसली आहेस ! बयाऽऽ आता किती अन्त पाहाणार ! आता अखेर झाली. कडेलोट झाली. आमच्या माणशी जनावरांच्या किंकाळ्या ऐक, बया ऐक. जितेपणीच झालो आम्ही ठार—आता उघड बया दार. बयाऽऽ दार उघड.

दार उघड बया । दार उघड बया ॥ धृ० ॥
हरिहर तुझें ध्यान करिती । चन्द्रसूर्य कानीं तळपती ।
गगनीं तारांगणे रुळती । तेवीं भांगीं भरले मोती ॥ बये० ॥
बया त्वां रणकुण्ड जबडा पसरला । रणवाद्य दुंदुंभी दण्दण्
दणकला । रथ घोडे कुंजर तुला । नारळें बया अर्पिली ॥ २ ॥
रक्त वाहे भडभडा । तेचि तेल तूप जळे धडधडा ।
पापांचा जुलमी अन्याय–रेडा । शेवटीं आहुती घे त्याची ॥ ३ ॥

(पुजेचे तबक घेतलेली गिरजाबाई कावरीबावरी प्र. क.)

गिरजा : (स्व.) कुणाची किंकाळी ही ? इथंच कुटं तरी जवळ ऐकू आली. शब्द चांगला ओळखीचा वाटतो.

विठू : (शेवटच्या वाताच्या झटक्यात)

दार उघड बये । दार उघड बये ॥
अलक्षपूर भवानी । दार उघड बये
माहुरकर भवानी । ,,
कोल्हापूर भवानी ,,
तुळजापूर भवानी । ,,
पण्ढरपूरच्या विठाई । ,,

गिरजा : कोण ते ? विठूबाबा, विठूबाबा–(हातातलें तबक फेकून देऊन जवळ जाते.) काय झालं ?

विठू : (उमाळ्याने, डोळे फिरले असताना) कोण ते ? आहा ! माझी महालक्ष्मी आली ? विठाई आली ? आहाऽऽऽ

जगदम्बा प्रसन्न झाली । भक्ति कवाडे खडाड उघडली ।
शंख चक्रांकित शोभली । कोटि चन्द्र सूर्य प्रभावे बाळी ।
एका जनार्दनी माऊली । कृपेची कराया सावली ।
धावलीस का बये । धावलीस का बये ॥ १ ॥

गिरजा : विठूबाबा, मी महालक्ष्मी नाही. मी गिरजा.

विठू : माझ्या एकनाथ सरदारांची गिरजा ?

गिरजा : विठूबावांची मुलगी गिरजा. गंगेच्या डोहात बुडाली असता जिवाची तमा न करता, धडाड उडी घेऊन जिला आपण जीवदान दिलंत, ती मी तुमची धर्मकन्या गिरजा नव्हे का विठूबाबा ? असे डोळे काय फिरवतां ? आन् हा रक्ताचा पाट कसला ? [जवळ जाऊन शिवू लागते.]

विठू : (दूर सारण्याचा यत्न करतो) नको नको. गिरजाबाय–गिरजाबाय–नको नको. या विठ्या म्हाराला तू शिवू नकोस.

(गिरजा शिवते व त्याचे डोके मांडीवर घेऊन पदराने कपाळाचे रक्त पुसू लागते.)

विठू : बये तू रामदर्शनाला आलीस न् कशाला मला अभाग्याला शिवलीस !

गिरजा : मला विठूबाबा भेटले,–हेच माझं रामदर्शन. (पदर फाडून जखमेवर

पट्टी बांधते. रक्त थांबत नाहीसे पाहून) अगबाई ! सगळा पदर भिजून चिम्ब झाला तरी रक्त थांबत नाही.—काय करू मी आता ! विठूबाबा काय झालं हो हे असं ?

विठू : गिरजाबाय, हे रक्त नाही. रामजन्माच्या उत्सवाचा हा गुलाल आहे गुलाल.

गिरजा : छे ! काही तरी सांगता विठूबाबा. कुण्या मेल्या चांडाळानं माझ्या बाबाना मारलं, त्या मेल्यांच्या हाताचे कोळसे होतील.

विठू : बये बये, कुणाला शाप देऊ नकोस. माझ्या रामजीनं लढाईत रक्त साण्डून पैठणच्या देवदेवळांचं न् हिन्दु धर्माचं रक्षण केलं. या विठ्यानं आपल्या अडीच कोट जातभाईंच्या वतीनं, रामरायाला रामनवमीचा फुलवरा चढवताना, हा पाहिलास हार — माझ्या सीतेनं मुद्दाम गुंफलेला हार — माझ्या रक्तानं कसा लालेलाल रंगला आहे तो !

गिरजा : अगबाई ! सारा हार रक्तानं माखलाय.

विठू : बये, महार भंगला, पण माझ्या पोरीचा हा हार नाही भंगला. लालेलाल रंगला.

गिरजा : पण तुम्हाला मारलं कुणी ? ही जखम कशानं झाली ? सांगा सांगा—मला घेरी येऊ लागली. नाही हा रक्ताचा पाट आता मला बघवत. (डोळे मिटते.)

विठू : [खेदयुक्त विकट हास्य] आज शेकडो वर्षे पाण्ढरपेशानी आम्हाला जनावरासारखं राबवून, काळजाला पाडलेल्या शेकडो जखमापेक्षा, गिरजाबाय, ही जखम तुला इतकी भयंकर वाटते ? अग, आहे काय या जखमेत ?— हिच्यामुळं कदाचित फार तर मी मरेन —

गिरजा : विठूबाबा, असं बोलू नका. शपथ माझ्या गळयाची.

विठू : एक विठ्या म्हार मेला, म्हणून अस्पृश्यता थोडीच मरणार आहे ! एरवी तरी आम्ही जिते मेले सारखेच नव्हत का ? बये, रामदर्शन आम्हा पाप्याना नाही तर नाही, पण म्हाराचा हा निष्पाप हार दिखील रामरायाच्या चरणावर जाऊन पडायला नापाक ठरला अं ?

गिरजा : हा हार रामरायाला का वाहायचा आहे ? द्या. आत्ता मी देवळ जाऊन वाहून येते. [हार घेते.]

विठू : (तिला आडवीत) नको नको माझे बये. या हाराच्या पायी हा मह जखमी झाला. नको बये नको तू या धाडसात पडू.

गिरजा : यात कसलं आलंय धाडस ? आत्ता मी हा हार देवाला वाहून प येते. कोण मला मज्जाव करतो, अन् माझ्या आंगावर हात टाकतो, ते पाहून घेईन.

[आत भडाग्नि प्रभृति—" ए केरोबा कळसुत्र्या, ए नारोबा मळसुत्र्या,
अरे राण्डलेकानो, देवळातले तुम्ही बडवे ना ? बाहेर या,
बाहेर या. " उत्तर " आलों हो आलों "]

विठू : गिरजाबाय, ऐकलीस या भुतांची आरोळी. पाया पडतो. तू देवळ जाऊ नकोस. रंजल्या गांजल्यांच्या काकुळतीच्या किंकाळया वेळी देवळाच दगडी तटाना आरपार फोडतील, पण या भटांच्या पाषाण हृदया पापुद्रासुद्धा हादरणार नाही बरं. बये, थांब, जाऊ नकोस पुढं.

गिरजा : [पायऱ्याकडे जाताना] मी जाणार. ही मी चालले. देवदर्शनासा तळमळणाऱ्या भक्ताच्या रक्तानं माखलेला हा हार—

[भडाग्नि, चव्हाटे, भम्पकराव, केरोबा व नारोबा प्र. क.]

सर्वजण : देवळाच्या पायऱ्या चढू देणार नाही.

गिरजा : आऽस्सं ! विठूबाबाला जखमी करणारे चाण्डाळच का म आडवीत आहेत ?

पद. (राग–शंकरा, ताल–त्रिताल) (ऐसो धीट लंगर०)

ऐसि नीच करणि करि मुख काळे । पाशवि चाळे ।
कुटिल कपट मज ना माने ना माने ना माने ॥ धृ ॥
रुधिर-कलंकित सुमन-मालिका । श्रीपदिं वाहिन ।
जन्न सफल मम या मानें या मानें या मानें ॥ १ ॥

चव्हाटे : गिरजाबाई, पायऱ्या चढू नका. तुमच्यासारख्या आकताळी बाईच्या हातून देव देवळे बाटवण्यापूर्वी, आम्ही पैठणकर या पायऱ्यांवर आमचा जीव देऊ.

भडाग्नि : नाहीतर, हवा त्याचा जीव घेऊ. खाली उतरा.

भम्पक : बाईमाणूस पडलात म्हणूनच आम्ही तुमची गय करतो, नाहीतर विठ्यासारखी कणीक तिम्बवायला कमी करणार नाही.

गिरजा : तोफलखानाचा धुव्वा उडवणाऱ्या सरदाराच्या या पत्नीवर हात तर उगारून पहा—

विठू : (त्वेषाने) त्या हातांची खाण्डोळी करून कोरड्या भाकरीशी खाईन. (भट दबकतात.)

गिरजा : या मर्दाची कणिक तुम्ही तिम्बवणार ? हा एकटा सगळ्या पैठणची मसणवटी करायला समर्थ आहे. पण बिचारा पडला जित्या आईचं दूध प्यालेला वारकरी. तो तुमच्यासारख्या मेलेल्या मुर्द्यांवर नाही कधि वार करायचा.—ही मी अश्शी हा हार घेऊन देवळात जाणार. (पुढे सरते)

(भट हाताची साखळी करून 'हां खबरदार' म्हणत आडवे होतात.)

भडाग्नि : गिरजाबाई, तुम्ही महाराला शिवलात तर शिवलात, अन् हा रक्ताभरला हार देवाला वाहण्यासाठी देवळात घुसता ? काय हा अत्याचार !

चव्हाटे : ब्राम्हणाच्या बाईला तरी हा बाटगेपणा शोभत नाही. चला व्हा मागे—नाहीतर—

गिरजा : नाहीतर ? नाहीतर काय ?

भम्पक : हात धरून खाली ढकलून देऊं. देवदेवळे भ्रष्टवण्यापूर्वी बाईमाणसाचा अपमान झाला तरी परवडला.

[गावबा अस्तन्या सारीत प्र. क.]

गावबा : गिरजाबाईचा हात धरणारांचीं तोंडें तर मला पाहू द्या. थरकत घोडा भडकत निशाण करून टाकतो.

गिरजा : गावबा, तू हो बाजूला. मी आहे चांगली खबरदार या भ्याड मांगाना जाब द्यायला.

सर्वभट : काय ! आम्ही मांग ? आम्ही मांग ?

गिरजा : हो, हो. या रामभक्त विठूबाबाला जखमी करणारे सारे मांग आणि हा खरा ब्राम्हण. या खऱ्या ब्राम्हणाच्या रक्तानं माखलेला हा हार देवाच्या गळ्यात जाऊन पडलाच पाहिजे. चला व्हा दूर. होता कि नाही ?

भम्पक : अहो गिरजाबाई, अशा वर्दळीवर येऊ नका. अस्पृश्यांच्या स्थिती-बद्दल आम्हाला काहीच वाटत नाही, असा का तुमचा समज आहे ? फार फार वाईट वाटतं. डोळ्यांतून टिपे येतात. पण करायचं काय ? ते आमचे धर्मबन्धु. त्यांचा आपला देव एकच. अखेर सगळ्याना एकाच रामरायाच्या पायाशीं—एकाच मसणवटींत जायचं आहे ना !

गावबा : मसणांतही लेकाऱ्यांनों तुमचा सवता सुभा. ब्राम्हणांची मसणवटी निराळी, ब्राम्हणेतरांची निराळी आणि अस्पृश्यांची त्याहून निराळी. एकाच ठिकाणीं सगळे पेटलात तर काय नरकाला जाल ? थरकत घोडा भडकत निशाण.

भम्पक : अरे, पण सगळ्याच सवलती त्याना एकदम कशा मिळतील ?

चव्हाटे : आज हजारों वर्षे चालत आलेला धर्माचार एकदम कसा मोडता येईल ? म्हणे म्हार मांगाना देवळात घुसवा.

गिरजा : घुसवा म्हणून कोण म्हणतो ? पण भक्तिभावानं त्यानी आणलेला हार सुद्धा देवळात जाऊ नये, हा कुठच्या गावचा धर्म ?

चव्हाटे : हा पैठण गावचा धर्म. हे पैठण आहे पैठण, समजलात ?

गिरजा : मी पण पैठणचीच आहे. अन् पैठणकरांचा भ्याडपणा मला चांगला ठाऊक आहे. इमादशाहीचा वाघ तोफलखान आमच्या सरदारानी पर्नाळ्यात कोण्डला नसता, तर पैठणचं आज इलीचपूर झालं असतं.

गावबा : आन् तुमच्या टाळक्यावरच्या शेण्ड्या हनुवटीवर उगवल्या असत्या, समजलात ?

भडाग्नि : पैठणचं इलीचपूर नि देवळांच्या मशिदी होईपर्यंत तरी आम्ही अस्पृश्याना देवदेवळांचे हक्क देणार नाही.

गिरजा : मुसलमानानी तुमच्या उघड्या डोळ्यांसमोर देवळे जाळली न् मूर्ति फोडल्या—

भम्पक : तरी आम्हाला पत्करतील. पण अस्पृश्यांचा नुसता हार देवाघर पडलेला नाही खपायचा.

[सरदार एकनाथ प्र. क.]

एकनाथ : (गिरजेला) फिरा पाहू मागं. क्षेत्रस्थ महाजनाशी असं वर्दळीवर येऊ नये. त्यांच्या संरक्षणासाठीच ना आम्ही तळहातावर शिरं घेऊन मोहिमा झुंजवतो ? देशातल्या लढाऊ तरुण पिढीच्या आहुति देऊन, परचक्रांच्या चढाया उधळून लावतो ? ब्रह्मकर्माच्या जोडीनेच क्षात्रकर्माची शिकस्त करतो ? असल्या धर्ममार्तण्डांची अवहेलना करून का अस्पृश्यांच्या उद्धाराचा प्रश्न सुटणार आहे ? चला. फिरा मागं. आधीं विठूबाबाच्या जखमेचा बंदोबस्त करू या.—कुठं आहे विठू. (विठूजवळ जातात.) विठोबा, विठ्ठला—

विठू : कोण ? सरदार एकनाथजी ? मायबाप जोहार. सरदार, माझा रामराया—राम—रामजी—(रडूं लागतो.)

एकनाथ : [त्याला उठवून पोटाशी धरतो] विठोबा, विठूबाबा, आजच तुझ्या समाचाराला विठ्ठलवाड्यात मी येणार होतो. विठोबा, हिन्दुधर्मावरील गण्डांतर टाळण्यासाठी परनाळ्याच्या मोहिमेत मेला तो एकनाथ ब्राम्हण, नि तुझ्याजवळ आलाय, तो विठू वेसकराचा मर्द रामजी महार.

विठू : देवा, माझ्या रामानं माझ्या महार समाजाचं तोण्ड उजळ केलं. माझ्या घराण्याचं नाव राखलं.

एकनाथ : रामजीनं क्षात्रकर्माची कमाल केली. मर्दुमीची शिकस्त केली. अखेर-पर्यन्त माझ्या उजव्या बाजूलाच तो सारखा लढत होता. तोफांच्या धडेबाजीनं किल्ल्याचा दरवाजा फोडून आम्ही आंत घुसलो नि तोफखानाला गिरफदार करण्याचा मुकाबला चालू असतानाच, गनिमाच्या एका फलटणीनी बन्दुकांची

फैर झाडली. त्यात आपला रामजी गारद झाला. देशधर्म देवासाठी त्यानं आपल्या जिण्याचं सोनं केलं.

गावबा : आणि त्याच रामजी मर्दाच्या बापाचं कपाळ फोडून या शहाण्यानी आपल्या अकलेचं शेण केलं. थरकत घोडा भडकत निशाण.

एकनाथ : गावबा, हा त्या बिचाऱ्यांचा दोष नाही. परम्परेच्या पायदळीनं पतित झालेल्या त्यांच्या विद्येचा नि संकुचित चकारीनं चालणाऱ्या धर्मकल्पनांचा तो दोष आहे. काळाच्या ओघाबरोबर धर्माच्या नि कर्माच्या कल्पना बदलत असतात, ही जाणीवच त्या बिचाऱ्याना नाही. शूद्रातिशूद्र ठरवलेल्या नि आजन्ममरण कपाळावर अस्पृश्यत्वाची डागणी डागलेल्या रामजीनं, मोठमोठ्या जन्मसिद्ध क्षत्रियाना क्षात्रधर्मात दिङ्मूढ करावं—

विठू : आणि या अभागी विठ्यानं देशधर्म देवासाठीं पांढरपेशांच्या लाथा लाठ्या खाण्यासाठी जिवंत राहावं—आऽआऽ—पाणी पाणी पाऽऽणी–मला थोडं पाणी पाजा—

(खाली पडतो. सर्व “ पाणी आणा–पाणी आणा ” ओरडतात.)

एकनाथ : गावबा, गावबा, कुठून तरी झटकन् पाणी घेऊन ये पाहू.

गावबा : अहो भटजी, भम्पकराव, भडाग्नि, चव्हाटे, थोडं तुमच्या पंचपात्रीतलं पाणी द्याहो.

भडाग्नि : पाणी ? महाराला पाजायला ? नाही मिळणार.

गिरजा : तान्हेल्या माणसाला पाणीसुद्धा देत नाही ? मेल्यानों, तुम्हाला देवानं निर्माण केलं का सैतानानं ?

भम्पक : तुमचा आमचा बाप एकच.

एकनाथ : धर्ममार्तंडांनों, तुमच्या काळजाची ही कठोरता पाहून पत्थरसुद्धा शरमेनं उफलतील. अहो, लढाईच्या धुमाळींत शत्रूचा शिपाई पाणी पाणी करीत असला, तर त्यालासुद्धा पाणी पाजून आम्ही जीवदान देतों. इथं तर हा शुद्ध भूतदयेचा प्रश्न आहे. शिव शिव !

गावबा : अहो, ही भटं जागतीज्योत भुतं आहेत भुतं. याना कसली दया न माया ! थरकत घोडा भडकत निशाण.

एकनाथ : क्षेत्रस्थ बन्धूनो, भूतदयेला पाठ दाखवून शुद्ध मानव धर्माला कलियुगाचं काळं फांशीत आहात तुम्ही.

सर्व भटजी : तुम्ही आहात ना कलीयुगाचे कलीपुरुष ! आपण हांसे लोकाला नि काजळ माझ्या नाकाला.

एकनाथ : मर्जी आपली.—चला, गावबा, विठूबाबाला आपल्या घरीं घेऊन चला—

सर्व भटजी : काय ? ब्राम्हणवाड्यात महार नेणार ?

चव्हाटे : एकनाथ, हा भ्रष्टाकार नाही आम्हाला खपायचा.

भडाग्नि : महारड्याना मिठ्या मारायच्या असतील तर महारवाड्यात बिऱ्हाड थाटा.

एकनाथ : वेदोनारायणांची इच्छा पूर्ण होईल.

गिरजा : अनाथ अपंगांच्या उद्धारासाठी महारवाड्यालाच आम्ही विठ्ठल-वाडा बनवूं बरं ! निवृत्तिज्ञानदेवानी पावन केलेला तो विठ्ठलवाडा पाहून, देवसुद्धा आमचा हेवा करतील.

एकनाथ : आता बोलण्यात वेळ घालवू नका. चला त्याला आपल्या घरी घेऊन न् वैद्यराजाना बोलावून आधी त्याच्या जखमेवर इलाज करा. चला उचला. झटपट करा.

गिरजा : नाही. थांबा. या रामभक्ताचा हा रक्ताभरला हार देवळात जाऊन मी रामाला वाहीन, नि मग विठूबाबा इथनं हालतील. नाहीतर या पायऱ्यावर मी माझा जीव देईन, न् विठूबाबा इथं पाणी पाणी करीत प्राण सोडतील.

एकनाथ : मला तुमच्या हृदयाची तिडीक समजते. पण असल्या आग्रही आततार्इपणानं अस्पृश्यांच्या उद्धाराचा प्रश्न कसा सुटणार ? महाराचा हार देवाच्या गळयात पडला, म्हणजे अस्पृश्यता गेली, अशी का आपली समजूत आहे ?

गिरजा : प्रश्न समजुतीचा नाही, तत्त्वाचा आहे. तत्त्वासाठी प्राण द्यायला हरकत कसली ?

एकनाथ : प्राण देण्याची आततायी कल्पना तत्त्वाला पोषक झाली, तरी तेवढ्यानं मूळ मुद्याचा गुन्ता सुटत नाही तो नाहीच ! जीव देणारे जीव देतील, काही थोडेसे हळहळतील, यापेक्षा या आग्रही आततायीपणाला फारसे यश येणार नाही. भावनेच्या खळखळाटानं किंवा उपासतापासाच्या न् जीव देण्याच्या धमक्यानं अस्पृश्यतेचा प्रश्न सुटणारा नव्हे. भावना कितीही खवळली उसळली, तरी व्यवहार व्यवहाराच्या कदरीनंच केला पाहिजे.

पद. (राग–खंबावती, ताल–त्रिताल.)

लव भाव ना । असे भावना ती ॥ धृ० ॥
व्यवहार सारा विकारेंच नासे ॥
विवेकाविना ना कुणा सद्गति ॥ १ ॥

आधी विठोबाच्या जखमेवर इलाज करू आणि मग योग्य त्या विवेकी मार्गानं, याच ब्रह्मदेवांच्या—

गावबा : ब्रह्मसंमंधांच्या—

एकनाथ : कृपेच्या गंगाजलानं दख्खनची अस्पृश्यता योग्य वेळी धुवून टाकू. हजारो वर्षांच्या रूढीच्या रोगानं ताठर बनलेली मनोवृत्ति एकाच दिवसात कशी बदलेल ?

विठू : [उठून] गिरजाबाय, आण तो हार इकडं. मी स्वतः देवाच्या गळयात घालणार.

गिरजा : हा घ्या. चला, तुम्ही न् मी दोघेही देवळात जाऊं

चव्हाटे : एकनाथ, विचार करा. दोघानाही आवरून धरा.

भडाग्नि : रामनवमीच्या दिवशी तरी रामाच्या पायऱ्यावर खुनाचा प्रसंग आणू नका.

भम्पक : रक्तपात होईल रक्तपात !

एकनाथ : रक्तपात पाहिला नसेल, त्याला रक्तपाताची भीति. या एकनाथानं अर्घ्यदाना इतकीच रुधिरदानाचीहि रंगपंचमी खेळलेली आहे. पण हे समरांगण नाही, धर्मांगण आहे, याचा आमचा विवेक जागा आहे.

विठू : मायबाप भिऊ नका, ओरडू नका. गिरजाबाय, फत्तराच्या काळजाच्या माणसानी, फत्तराच्या तुरुंगात कैद केलेल्या, फत्तराच्या देवापेक्षां—या विठू महाराचा हार—हा पहा—खऱ्याखुऱ्या—चालत्या बोलत्या माझ्या दिल्दार रामरायाच्या गळयात पडत आहे. (एकनाथाच्या गळयात हार घालतो व पाय धरीत असता झीट येऊन पडतो.)

गिरजा : उचला, उचला, विठूबाबा झीट येऊन पडले—उचला.

[पाणी पाणी असा ओरडा.]

पहिला अंक समाप्त

अंक २ रा] [प्रवेश १ ला

[हातात फुलांची परडी घेऊन, झपझप पावले टाकीत सीता येते. आंतून केरोबा "शूः शूः सीते—सीते—सीताऽऽ" अशा हाका मारतो. ती एकदा मागे पाहिल्यासारखे करते आणि तडक निघून जाते.]

केरोबा : (प्र. क.) निसटलीच ही बिजली. आहा ! जिवाच्या विसाव्याला असली मोहिनी मिळेल तो पुरुष धन्य. देवळातली देवपूजा टाकून, गेले सहा महिने या देवीच्या पाठलागावर मी सावलीसारखा फिरत आहे. मी ब्राम्हण—ही महारीण. मला या सीतेचं एवढं आकर्षण का ? तिला माझं आकर्षण असेल—किंवा नसेलहि कदाचित्. नसलं, तर तो तिचा दोष नाही. प्रेमी जीवांच्या साहजिक आकर्षणाला बेमुर्वत अटकाव, हाच जिथं आमच्या धर्माचा न् जातीभेदाचा रानटी दण्डक, तिथं त्या बिचारीनं आपल्या दिलाच्या दिल्दारीचे दरवाजे घट्ट लावून बसण्यातच जीवनसाफल्य का मानू नये ? (दूर पाहून) या महारवाड्यात हा पठाण कोण ?

(पठाणी वेषांत गावबा प्र. क.)

गावबा : ओहो, ओहो, केरोबा बडवे, आलेकम् सलाम्. मिरचीकम् सलाम्. लसूनकम् सलाम्. का ? अलिकडे महारवाड्यात फारशा वाऱ्या स्वाऱ्या चालल्यात आपल्या ? काही अस्पृश्योद्धाराचा डाव आहे वाटतं ?

केरोबा : (गोंधळून) हो जवळ जवळ तसंच. पण गावबा, तू पठाण कधीपासनं झालास ?

गावबा : गेल्या रामनवमीच्या पारण्याला मी ही दीक्षा घेतली. त्या दिवशी भटभोजनाऐवजीं एकनाथानी महार मांग धेडाना जेवण घातलं नि त्यांच्या पंक्तीला ते जेवले. त्याना तुम्ही टाकलं वाळीत. घरादारावर तुळशीपत्र ठेवून ते महारवाड्याशेजारी गेले. त्याना तुम्ही केलं महार. म्हणून मी बनलो पठाण. केरोबा, होता का तुम्ही पण महार ? अहो, मी करतो

तुम्हाला महार. महार व्हा बुवा. म्हणजे असल्या बुरखेबाज हेलपाट्यांच्या पायपिटीशिवाय, उघड्या माथ्यानं तुम्हाला अस्पृश्योद्धार चांगला करता येईल.

केरोबा : एकनाथाबरोबर तू का नाही झालास महार ? पठाण कशाला झालास ?

गावबा : अहो, थरकत घोडा भडकत निशाण. महार भटाना भितो. फार भितो. पण भटानी पठाण पाहिला का गंगेचा घाट धोब्यानी फुललाच.

केरोबा : गंगेचा घाट धोब्यानी फुलला म्हणजे अस्पृश्योद्धार झाला वाटतं ?

गावबा : नाहीतर काय, म्हारवाड्यावर बडव्यांच्या वाऱ्या स्वाऱ्या होऊ लागल्या, म्हणजे अस्पृश्योद्धार होणार वाटतं ? हे पहा, सगळे म्हार मांग धेड चांभार, मुसलमान तरी झाले पाहिजेत, नाहीतर पेशावरी पठाणांच्या टोळ्या पैठणी भटांच्या छातीवर चढल्या पाहिजेत. त्याशिवाय अस्पृश्यांच्या उद्धाराचा तिसरा मार्ग नाही. केरोबा, थरकत घोडा भडकत निशाण पाहिजे. बोला तर मग. महार होता का पठाण होता ? पण लक्ष्यात ठेवा, महाराला गुन्ता न् पठाणाला सुन्ता. टळायची नाही. का आपले भटोबाच राहाता ?

केरोबा : विचार केला पाहिजे. बरं येतो मी. (जाऊ लागतो)

गावबा : येऊ नका. जा.—पण थाम्बा. तुम्ही अस्पृश्योद्धार करणार,—नाही का ? पात्रापात्र विचार ठरलाच असेल. तो–ती–का तें ?

केरोबा : पाजी ! (रागाने जातो).

गावबा : (स्व०) कमाल आहे बुवा या पैठणी गावगुण्डीची. एकनाथासारखा एवढा मोठा पराक्रमी सरदार, दिलाचा दिल्दार, पट्टीचा पण्डीत, पण त्यानी अनाथ अपंग अस्पृश्यांच्या उद्धाराचा प्रश्न हाती घेताच, साऱ्या पाण्ढरपेशांचे डोळे पाण्ढरे झाले, नि हजार हिकमती करून त्याला त्यानी घरादाराला मुकवलं. आता, कर्जाच्या उघराणीसाठी त्या दुलिचन्द तीनशेण्ड्याला धरणं धरायला त्यांच्यावर सोडला काय ? त्या पाजी बडव्याच्या पाळतीवर आता चांगलंच राहिलं पाहिजे ! (जातो.)

[दाढी मिशा वाढलेला, मळके कपडे घातलेला म्हादबा प्र. क.]

म्हादबा : (आश्चर्यानें सगळीकडे टेहळणी करतो.) आं आरिच्चिभन ! सा म्हयन्यात समदी दुन्या फिरली, का माजं डोळंच फिरल्याती ! ह्ये पयठाण का त्ये पयठाण ? त्ये-त्ये-तर पैठाणच अक्षि. मंग ह्ये नईन पैठाण हथं कवा आलाया ? ह्ये तर म्हारवाड्याचं गावठाण. आन् म्हारवाडा काय झालाया ? ही समदी मण्डावली तर वळखीची म्हारंच. आयाबायाबी—व्हय, म्हारनीच न्हवंत जनू ! काय, झालाया काय चिमित्कार ह्यो. समदं म्हार बाप्ये न् बाया—वा ! अक्षी पांढरपेश्यावर तान झाल्याती. लइ इस्वाच. लइ इस्वाच. म्हारानी म्हराट्यावर तान केलिया जनु. ह्यो म्हारवाडा ? कोन म्हंगंल येला म्हारवाडा जी ! सराळ वळीमन्दी कशा अक्षि नामी नामी टुमदार झोपड्या. त्यो ल्हानगा फुलाचा बाग. पड्याल भाजीपाल्याचं हिरवंगार मळं. हिरीवर म्वाटबि चाललीया. केराचं काटुकबी न्हाय कुठं गवसायचं. अक्षी नामी. अक्षी चोखाट. वाड्याच्या मदुमद ग्येवाच देवाळबी हाय. पुण्डलीक वरदे हा ऽऽ रि इण्टाल. (साष्टांग नमस्कार घालतो.)

गावबा : (प्र. क.) (म्हादबाला पाहून) हा कोण लोळपाटण्या इथं ? (म्हादबा उठतो.) कोण ? ओहो ! म्हादबा पाटील ? रामराम—रहिमराम. आलात का दौलतबादच्या तुरुंगाची सहा महिने हवा खाऊन ?

म्हादबा : कोण ? गावबा ?—आचीर आचीर, समदंच आचीर. आन् ल्योका गावबा, मुसलमान कवा झालास तू ? बामनं काय बोलत्याल ?

गावबा : बोलत्याल आपलं बोडकं. अकलेच्या म्हसोबा, भटांच्या हुलकावणीनं खडी फोडून आलास तरी तुझं " बामनं काय बोलत्याल " कायमच आं ?

म्हादबा : गावबा लइ वंगाळ काम केलाया मी. ग्यान्बाच्या माळेच्यान् लइ वंगाळ ! यकनाथ म्हाराजांच्या पायावर डोकशी ठेवल्याबगार आनपान्याला न्हाय यो म्हाद्या शिवनार. कुठं हाईत यकनाथजी म्हाराज ?

गावबा : ते महाराज महारांचे राजे होऊन, राजवाड्याऐवजी म्हारवाड्यात जाऊन बसले आहेत. त्याना शिवलास, का तू पण होशील महार. मग बामनं काय म्हंगत्याल ?

म्हादबा : यकनाथ म्हाराज म्हार ?

गावबा : पैठणकर भटानी त्याना केलं म्हार, म्हणून मी झालो पठाण.

(आत मारवाड्याची बडबड चालते.)

म्हद्‌बा : म्हजो ? ह्यो काय चिमित्कार ? सा म्हयन्यात पैठणचा भूतखाना ?

गावबा : भूतखाना का शेतखाना ते आत्ताच पाहून घे. जरा बाजूला ये. (त्याला घेऊन जातो.)

(दुलिचन्द मारवाडी तणतणत येतो. पाठोपाठ एकनाथ त्याची समजूत घालीत प्र० क०)

मार : साला मोथा सादू बोत्ते. सगदागचा दिमॉक मिगवते. हामचा पैसा कसाला नाय देऊन ताकते ? पॉच बगस जाला. ऑत्ता देते, ऊदा देते, पगवा देते. साला थॅापबॉजी कत्ते ? सॅागला सॅागला बॉमनसी तकलॉग कत्ते. म्हॉग मॉगसी जेवाला घॉत्ते. बॉत्या. बॉत्या. समदा हिन्दु घगमला ऑग लावली. पेठनसी पलाला नि ये म्हॉगवाड्यामन्दी येऊनशी लपला. साला ए मगवागीला बनावते ? तूजा बॉप हे बॉप. पीसा टॉक. दुसगी बॉत नही. पीसा टॉक.

एकनाथ : (स्व.) पैठणच्या धर्मबांधवांकडून माझे सर्व संस्कार यथास्थित झाले. चव्हाठ्यावरच्या जोडेपैजारीचा हा संस्कारच काय तो राहिला होता. चित्तशुद्धिसाठी याची जरूर असतेच. (उ.) शेटजी, आज पांच पिढ्यांचा तुमचा न् आमचा व्यवहार. असे वर्दळीवर येणं शोभतं का तुम्हाला ?

मार : ही बम्बग्यान् ते तुज्या जिनॉग्दनजीला सॉग. ये दुलीशनला नको सॉग. हॉमसा पीसा टॉक. पन्दगा हजॉग ! काय समदा तठ्ठा कत्ते ? पीसा टॉक.

एकनाथ : अहो, पंधरा हजार असोत, नाहीतर पंचवीस हजार असोत. दौलताबादेहून पर्नाळ्याच्या मोहिमेच्या खर्चाची थैली सात आठ दिसांत आली म्हणजे तुमची रक्कम घरपोच पाठवतो.

मार : अगे सूऽऽलीत गेला ते दोल्ताबाद न् ते तुजा पन्नाला. कसला सॉगते ते थेलीची वॉग्ता. दोन बगस झाला. लेस्मीपूंजनलाबी बेज नाय, मूंदल नाय. वॉयदा–वॉयदा ! जवा बगावा तवा वॉयदा. साला वॉयदा काय कॉयदा हे अने कॉयदामा कइ फॉयदा हे ! बस. पीसा टॉक. भॉनसोद कग्जा कात्ते नि धगम कत्ते.

पीसा नाय तो धगम कसाला मगाला कत्ते ? पीसा टॉक. समदा पीसा बॉमनशी पोटात घातला. आता साला म्हागमॉंगशी बोडक्यावग घागते नि दुलीशनला वॉयदा सॉंगते. पीसा टॉक. भॉनशोदनी धगम् डुबवला. मगवागीला डुबवते ? ए दुलिशनला बुगवते ? धगम् गया जान्हम्मा. माजा पीसा टॉक. साला धेड लोकची वास्ते मगते, मंग आमचा पीसा कसाला नही देते ? सोग. भॉनशोद. लुच्या. थॉंपबाजी कत्ते ?

एकनाथ : असली शिवीगाळीची अभद्र भाषा आपल्यासारख्या नगरशेटजीला शोभत नाही दुलिचन्दजी.

मार० : अगे, मगवागीला समदा शोभते, समदा शोभते. पीसा टॉक हामचा. बस. पीसा टॉक.

एकनाथ : शेटजी या वेळी माझा नाइलाज आहे.

मार० : ए गोस्टी ए दुलिशनला नको सांग. पीसा टॉक.

एकनाथ : पैसा असता तर दिला का नसता शेटजी.

मार० : अगे पीसा नॉय तो बजागमन्दी बायको बेचून टक्का हान.

(" बायको बेचून टक्का हान ? " अशी गर्जना करीत सन्तप्त गावबा येऊन मारवाड्याची मान पकडतो.)

मार० : पिथान-पिथान, मरिगियो. ए बालाजी, ए बंकटसगजी, ए गणछोडगायजी, मरिगियो. पिथान मारी जान मारी नाखशे. ए हिकनाथजी म्हाको बचाव.

एकनाथ : गावबा, गावबा, सोड त्याला.

गावबा : सोड सोड काय करता ? गिरजाबाईची बदनामी ? जीभ खेचून ठेचून टाकीन. तीन टकलीच्या, तुम्हाला कुणी आया बहिणी बायका असतात कि नाही ? [मारवाडी " पॉंव पड्र, पॉंव पड्र. हिकनाथजी म्हाको बचाव " असे किंचाळतो.]

एकनाथ : गावबा, अरे मरेल तो. सोड त्याला. दोष आपला. आपण त्याचं देणं लागतो ना ? सोड त्याला. आपण भागवत. विष्णुदास. आपल्याला नाही हे शोभत.

गावबा : शोभत नाही काय ? सारं शोभतं. " मेणाहुनि मऊ आम्ही विष्णुदास, कठीण वज्रास भेदू ऐसे ॥ भले तरी देऊ टिरीची लंगोटी, नाठाळाचे काठी हाणू माथा ॥ " (मार० च्या डोक्यावर काठी मारून त्याला सोडतो)

मार० : बचि गियो, ओ बालाजी, ओ बंकटजी, बचि गियो.

(गिरजा दागिन्याचा डबा घेऊन येते.)

गिरजा : शेटजी, तुमच्या स्वभावधर्माप्रमाणं आमच्या पुरुषांचा अपमान करून, भरलं ना तुमचं पोट ?

गावबा : रिकामं असलं तर मी शेण भरतो.

गिरजा : तुम्हाला काय दोष द्यायचा म्हणा. माणसासारखी माणसं पैशासाठी पशू किंवा पिशाच्च कशी बनतात, हे जगाला दाखवण्यासाठीच, मला वाटतं, देवानं **हा** प्राणी पैदा केला असावा. हं, हे घ्या माझे दागिने. (डबा देते.) विकून टक्के करा नि येईल ती रक्कम आमच्या खाती जमा करा.

एक० : गिरजा–गिरजा, हे तुझं स्त्रीधन !

गिरजा : स्त्रीवर जर पतीची सत्ता, तर तिचं धन कुणाची मालमत्ता ? जनता–जनार्दनासाठी इकडं फकिरी घेतल्यावर मला ही दागिन्यांची अमिरी पाहिजे कशाला ?

मार० : (दागिने तपासून) गिरजाबॉय लइ सॉंगला, लइ सॉंगला माणूस !

गावबा : दिडकी दमडीच्या, या मावलीला तू बाजारात विकायला काढतोस होय ?

मार० : गावबा, पॉंव पडू. गिरजाबॉय पॉंव पडू.

(सीता दागिन्यांची पुरचुण्डी घेऊन प्र. क.)

सीता : जोहार मायबाप जोहार. गरीबाची ही फुलाची पाकळी नाकारू नका.

(एकनाथाच्या पायाजवळ पुरचुण्डी ठेवते.)

एक० : मुली, काय आणलंस हे !–काय ? दागिने ? कशाला ?

सीता : देवाच्या देवपूजेला मायबाप. मला विधवेला यांचा आता काय उपयोग ? ज्यानी ते केले, ते देवाघरीं गेले—

पद (चाल० प्रणयतरंगासवें०)

चारुशील दागिना । हाच आवडे मना ।
कांचनीं वांछना घडवि शील-लांछना ।
सतत मनिं विवंचना ॥ ध्रु० ॥
घन-घर्षणिं चंचला ।
तेज उजळि भूतला ।
सति चमकत पतिविना ।
करुनि शीलवर्धना ॥ कांचनीं० ॥ १ ॥

करायचे काय ते दागिने मला आता ? द्या ते या मांगाला न् करा त्याचं तोण्ड बन्द. साऱ्या पैठणची माणूसकी मेली तरी या म्हारवाड्यातून नाहीं वरं ती गेली. (पुरचुण्डी मार०च्या अंगावर फेकते.) कर मेल्या तोण्ड काळं. गिरजाबाईंना बाजारात विकायला काढतोस होय ?

विठू : (प्र. क.) अरे, आमच्या मायबापाकडं वाकडी नजर टाकायची कुणाची छाती आहे ? चल घे हे माझ्या शेतवाडीचे कागद, न् फाड सरदारांच्या नावानं दोन हजाराची पावति.

मार : (कागद घेऊन पाहातो) सॉंगला. लई सॉंगला लोग तुमी. गिरजाबाई सॉंगला, शिट्टाबाई सॉंगला, अने विट्टाबाई बि सॉंगला.

एक० : विठुबाबा, सीता, काय माण्डलं आहात हे तुम्ही ?

विठू : गंगेच्या पाण्यानी गंगेचीच पूजा केली, मायबाप.

गिरजा : विठूबाबा, आम्ही आमच्या संसारावर तुळशीपत्र ठेवलं, पण तुम्ही सगळ्यानी असं करून कसं भागेल ?

सीता : मायबाप, अनाथ अपंगांच्या उद्धारासाठी, आपण संसाराची होळी केली. मग आमच्या वेसकेरे घराण्यातली चारदोन मानाची लाकडं, नको त्या होळीत पडायला ?

एक० : आहा ! नीच अस्पृश्य ठरवलेल्या हीनदीनांचा शुद्ध माणूसकीचा हा जिवन्त जिव्हाळा पाहून, माझं सारं अध्यात्मज्ञान आज फोल ठरलं.

गिरजा : याला म्हणतात हृदयाची श्रीमन्ती बरं ! (सीतेचे तोण्ड कुरवाळून) मुली, कोणत्याग देवानं हा वाणी करणीचा गोडवा तुला दिला ?

सीता : फुलांचा सुगन्ध मातीला लागला मायबाप.

गिरजा : रामजी शिलेदाराची अर्धांगी शोभतेस खरी. पण जगाची नजर मात्र काही चमत्कारिकच !—

पद (चाल०–मरजाउंगी बिना देखे०)

अवमानिती गुणां डोळे विषारी हे ॥
सारि दुनिया फिरे का नजर फिरे ॥ गुणा० ॥
भाव नवा हा धर्म सुमनांचा ।
कधि प्रेमीं सु–मन तें लव ना फिरे ॥ गुणा० ॥
सौंदर्य बाह्य तरुणीचें भुलवि नजर ती ।
चारुशील वसे अंतरिं जणु तिखट कद्र ती ।
दगड देव उरी जीव जिता धरिती दुरी ।
' शिवशिल दूरदूर ' कटुभाषी हृदयीं सुरी ॥ गुणा० ॥

विठू : (मार. ला) चल दे पावती लिहून.

गावबा : का दाखऊ थरकत घोडा भडकत निशाण.

मार० : ए गावबा, पॉंव पड्डू, पॉंवं पड्डू. ए हिकनाथजी, तू लई सॉंगला बॉमनं. पॉंव पड्डू. कैं बोल्याचाल्या ते मगमा नही राखशो जी हॉं. ए बेवाग छे. बेवागमा खट्टी मिट्टी वात शाम्बळवीज जोइए. मे जाऊ ?

गावबा : आणि पावती कोण तुझा बाप देणार ?

मार० : अगे इसा पॉंती पॉंती काय कत्ते ? काले सवागे दुकानमाथी भेजून देते.—कई इस्वास बिस्वास ?

विठू : तुमच्यावर ? मग सापावर तरी का नसावा ?

गावबा : चल हो पुढं. का करू थोतरीची बोतरी.

मार० : अगे म्हागो लाढीजी, थारा व्हाला बचीगियो रे म्हारा बालाजी ! [जाऊ लागतो, तोच आत " किधर रेहता है सरदार इकनाथ " असा जोरकस शब्द ऐकू येतो. मारवाडी घाबरतो. " अगे पिथान पिथान, मरी गियोरे बाबा, पिथान ! " असे ओरडत जातो. गावबा त्याच्या मागोमाग जातो]

(निशाणाचा भाला घेतलेला आरब स्वार प्र. क.)

स्वार : किधर है इकनाथ सरदार ? [विठु बोटाने दाखवतो] यह आदमी इकनाथ सरदार ? पागल, क्या खूब मजाक मचाते हो ? आज बडी फजरसे पैठणका तमाम मोहल्ला मोहल्ला घूमघूमके धूण्ड रहा हूं. कोईभी शक्स सरदारका पता नहि बदलाता. क्या यह पैठाण है, या पागलखाना ?

एक : ऐ नादान, बकुवा, बिलफेल बन्द कर. जिस शक्सको सरदार इकनाथ केहलाते है, उसीके सामनेही तू खडा है. बोल, क्या तेरा बयान ? कहांसे आया ?

स्वार : बडी ताजूबकी बात ? इकनाथजीको इक दो दफा मैंने दौलताबादमें देखाथा. वाहवा, कैसा बडा उमदा अमीर ! उसीका नूर देखतेही दिल आराम होता था ! आप मुझे कंगाल फकीर दिखते हो.

एक : फकिरी पाया तो क्या हुवा ?

पद (इस तन धनकी)

अल्ला रखेगा वैसाहि रहेना ।
मौला रखेगा वैसाहि रहेना ॥ धृ० ॥
कुइ दिन राजा बडा अधिकारी ।
एक दिन हुवा कंगाल भिकारी ॥ १ ॥
एका जनार्दनि करत कर तारी ।
गाफील, क्यंव करता मगरूरी ॥ २ ॥

स्वार : बडा अवलिया जनार्दन दिवानजीका नाम ? कुसूर माफ, सरदार, कुसूर माफ. मय आपके दिलकूं रंज खीचा हूं. मुझे माफ हो.

एक : माफ भाई माफ. क्या तू दौलताबादसे आया ?

स्वार : शेहेन्शा मूर्तुजा निजामशहाके खास मोर्तबकी यह थैली, दिवाण अवलिया जनार्दनजीने, आप हूजूरके खिदमतमे सुपूर्द करनेके वास्ते ए बन्देको हुक्म फर्माया है. थैलीमे तीस हज्जारके रोखे रख्खे बन्देकू फौरन वापस जानेकी ताबिली देना.

(सलाम करून जातो.)

एक : (थैली मस्तकाला लावतो.) काय चमत्कार आहे या लक्ष्मीचा. हिच्या-साठी जे जीव टाकतात, त्यांच्याकडं ही ढुंकूनसुद्धा बघत नाही. अन् जे हिचा संन्यास करतात त्यांच्या पायाशी ही अशी लोळण घेत येते. जडमूढ जीवांच्या पाषाण हृदयातनं माणुसकीचा पाट फोडण्यासाठी आम्ही दारिद्याचं कवच पांघरलं. मनोवृक्षावर मोहाचं मोहोळ बाजू नये, म्हणून या विठ्ठलवाड्यात वस्ती केली. तरीदिखील या लक्ष्मीची मोहिनी काही आमची पाट सोडीत नाही.

गिरजा : या मोहिनीला आपला नाद चांगलाच लागलेला दिसतो. आमच्या दरिद्री संसाराचं वैभव या सवतीला पाहावंत नाहीसं दिसतं.

अभंग

या गरीबिच्या संसाराचें कोण मोल देई ॥
कोण मोल देई । बाई कोण तोल घेई ॥ धृ० ॥

कोण्डियाचा गोड माण्डा । समाधान हातीं खाण्डा ।
स्नेहभाव या ब्रम्हाण्डा । व्यापुनिया राही ॥ १ ॥
आप्त बन्धु सगळी दुनिया । भेदभाव गेला विलया ।
नजर जाइ तिकडे माया । पान्हवती गाय ॥ २ ॥
श्रीमन्तिचा हेवादावा । प्रेमामधें उजवा डावा ।
नीच थोर असला कावा । ठाउकाच नाही ॥ ३ ॥
जनार्दन जनता सारी । एकनाथ हरि कंसारी
पूजि सतत या संसारीं । रमाकान्त पाय ॥ ४ ॥

एक० : विठोबा, आजच्या आज ही थैली सुभेदाराकडं पाठवून द्या नि त्याना म्हणावं गेल्या लढाईत जखमी झालेल्याना नि ठार झालेल्यांच्या वारसाना ही रक्कम वाटून द्या. सरकारचा पैसा सरकारी कामालाच खर्ची पडला पाहिजे.

सीता : आमच्याकडं मात्र त्यातली एक दिडकी येता कामा नाही बरं ! आम्ही घेणार नाही.

विठू : त्याची वासलाद मी लावतो. ही थैली घेऊन तू चल पाहू घरी. देवदर्शन घेऊन आलोच मी पाठोपाट.

[गिरजा, सीता, विठू जातात]

एक० : (स्व०) झाला हा प्रकार ठीकच झाला. आत्मोद्धार किंवा समाजोद्धार साधायला सर्वस्व-त्यागासारखं दुसरं अभेद्य कवच नाही. आता मात्र मी खराखुरा सरदार बनलो. आत्मबल नि वैराग्य या ढाल समशेरीनंच हिन्दूंच्या कठोर मनोवृत्तीवर हल्ले चढवून, मला या अनाथ अस्पृश्यांच्या उद्धाराचा मार्ग चोखाळला पाहिजे. जन्माच्या सबबीवर मूठभर मगजबाज लोकानी, इतर हजारो जातीना क्षुद्र लेखावं, त्याना तिटकाऱ्यानं वागवण्यातच आपल्या श्रेष्ठपणाचं मण्डन करावं, अडीच तीन कोट लोकाना अस्पृश्य मानून त्याना मसणवटीच्या राहणीत डाम्बावं, अन् हे सगळे अत्याचार न् जुलूम, धर्माच्या नावावर बिनअटकाव चालू रहावे, या धडधडीत अन्यायाविरुद्ध माझ्या रक्ताचा थेम्ब न थेम्ब बण्डासाठी सणाणत आहे.

[जाऊ लागतो तोंच म्हादबा दबकत भीत प्र० क०]

एक : कोण ? म्हादबा पाटील ?

म्हादबा : (पायावर डोके ठेवीत.) म्याच नव्हका त्यो पापी ? द्येवा, म्या लई वंगाळ काम केलाया. लई पापी.

एक० : पापी ? म्हादबा, पापी कोण नाही ? आपण सगळे पापी. आम्ही पापी. ही दख्खन पापी. आमचा चालू धर्म पापी. फार काय पण म्हादबा, पाण्ढरपेश्यांच्या आचार-विचारांत माणूसघाणेपणाची कीड घालणारा देवसुद्धा मी पापीच समजतो.

म्हादबा : असत्याल. पुन म्हाराज, इण्टू एसकराला भटांच्या चितावणीनं हकनाक जखमी करनारा ह्यो म्हांग्या समद्याहून लइ वंगाळ. लइ पापी.

एक० : दोष तुमचा नाही न् कोणाचाहि नाही. दोष काळाचा आहे. कुठं तरी काहीतरी चुकलंय. माणसाशी माणसासारखं वागण्याइतकीहि माणुसकी ज्या धर्मात नाही, तो आचन्द्रार्क आम्हाला गुलामगिरीतच पिचवणार खास. हिंदु समाजाचे धुरीण म्हणवणारेच, जिथं माणूसकीला पारखे झाले, तिथं तुम्हांला काय दोष द्यायचा ?

म्हादबा : न्हाय म्हाराज. समदा दोष माजाच. आन् त्येचं पराचित पुन् म्या भोगलाया. अक्षी निरोती ग्येन्बाच्या या माळेच्यान्—

एक० : (चपापून) काय ? तुमच्या गळ्यात माळ ? तुम्ही माळकरी ?

म्हादबा : व्हई. माळ घातलीया. चाळ मान्दुन टाळ घेऊन भजान करतुया. ग्यानबा द्येवाचं, णामद्येवाचं अभांग गात पाण्डरीला दिण्डी घ्येऊनशान दरसाल जाताया. अन्—

एक० : अरे अरे ! विठू पण माळकरीच. त्याला जखमी करायचा अविचार तुमच्या हातून कसा झाला म्हादबा ?

म्हादबा : बामनानी अक्षी चिथावलंच न्हव जनू !

एक० : पण तुम्ही त्यांच्या चिथावणीला कसे बळी पडला म्हादबा ! भिक्षुकी धर्मानं समाजाची घडी बिघडवली, धर्माच्या खऱ्या अर्थाचा अनर्थ केला, अन् सगळीकडे माणूसघाणीचा उकिरडा फैलावला. म्हणून ज्ञानेश्वर महाराजानी 'भावार्थ दीपिका' पाजळून, भागवत धर्माचा पाया याच विठ्ठलवाड्यात घातला ना ? आपण माणसं सारी एका देवाची लेकरं. त्यात कोणी उच्च नाही, नीच नाही. कुणीकुणाचा विटाळ मानू नये. सगळ्याशी बंधूप्रेमानं वागावं. मोक्षाचा अधिकार सगळ्याना सारखा. ही आपल्या भागवत धर्माची शिकवण, ही तुळशीची माळ, रात्रंदिवस तुमच्या मनावर बिंबवीत असता, विठोबा वेसकर, जातीनं महार म्हणून तुम्ही त्याच्यावर हात टाकावा ? मागासलेल्या स्पृश्यास्पृश्य ब्राम्हणेतर समाजांच्या उद्धारासाठीच भागवत धर्माची ध्वजा फडकली ना म्हादबा ? अन् तुम्ही मराठे बंधूच जर असा आचरटपणा करू लागला, तर आळंदीला समाधिसुखात डुलणाऱ्या ज्ञानोबारायाना काय वाटेल बरं ? त्यांच्या काळजाला चटका बसेल. त्यांचा समाधि-भंग होईल. निवृत्ति देवांची वृत्ति कावरीबावरी होईल. मोक्षसोपान चढलेले सोपानदेव जागच्याजागी थबकतील. मुक्ताबाई ढळढळा रडू लागतील. नामदेवरायांच्या अखंड टाळाला

खंड पडेल. दौलताबादला जनार्दन स्वामी उपोषणं करतील, अन् सारी दुनिया या एकनाथाच्या तोण्डाला काळं फासून, म्हादबा, माझ्या तोण्डात माती किहो घालतील.

म्हादबा : (शोकमग्न, पाय धरतो.) या म्हाद्याच्या त्वाण्डात माती पडो. पुन ध्येवा, माज्या निरोती गेन्बा न् स्वापान मुकताई णामद्यावाच्या—नगरं नग इण्टुबा ! म्हाराज, या म्हाद्याला धा सोडून शिम्भार ख्याटर हाना, पुन् या पाप्याला पावन करा जी मायबाप.

एक० : (त्याला उठवून पोटाशीं धरतो) उठा उठा महादबा. पश्चातापासारखं दुसरं प्रायश्चित नाही. तुम्हा मराठे बांधवांच्या मनावर न् मनगटांवर तर साऱ्या दख्खनची मदार ! आपले म्हार-मांगादि अस्पृश्य बान्धव तुमच्या इतकेच पराक्रमी, धाडसी न् मनानं पाक प्रामाणिक आहेत. त्यांच्याशी तुम्ही मर्द मराठे जर एकदिलानं वागाल, थोर सरदारी दिलानं त्याना आपलेसे कराल, तर तुमच्या संघटित सामर्थ्याच्या जोरावर ज्ञानबांच्या भागवत धर्माचा भगवा झेंडा त्रिखण्ड दुनियेवर डौलाने फडकू लागेल. इतकंच काय, पण महादबा, मनातलं एक गुपित सांगतो. भावी धर्मराज्याची आशा, तुमच्या जातभाईंच्या मर्दुमकी भोवतीच घुटमळत असलेली मला स्पष्ट दिसत आहे.

अभंग

मराष्ट्रीं मऱ्हाठे प्रबळ होतील
अवतार घेतील शंभूदेव १
देव देवस्थानें संस्थांना सकळा
मऱ्हाठ्यांचा मेळा उद्धरील २
कृष्णा कोयनेचे खोरे उफाळेल
दाक्षिण उजाळेल स्वराज्यानें ३
उभा हिंदुस्थान मऱ्हाठ्यांच्या धाकें
वांकवील नाकें आदरानें ४
ध्यानीं मनिं स्वप्नीं नाचतें भाकीत
ठेवा हें गुपीत मनामाजीं ५

[पुराणाची पोथी घेऊन गिरजाबाई प्र. करते]

गिरजा : शहरात पुराणाला जायची नाही का वेळी झाली ?

एक० : खरंच. हे माझ्या लक्षातच राहिलं नाही. (पोथी घेऊन) म्हादबा येता का आमचं बालबोध भागवत ऐकायला ?

म्हादबा : लई आनंदानं, द्येवा, लइ आनंदानं.

गिरजा : अगबाई, म्हादबा पाटील का हे ? ओळखूसुद्धा आले नाहीत. काय तुमची दशा ही ?

म्हादबा : मातुसरी दण्डवत घ्यावा. (साष्टांग नमस्कार घालतो)

गिरजा : उठा बरं म्हादबा, उठा. पुराण आटपल्यावर आमच्याकडंच फराळाला या. विठूबाबाना पण भेटा. ते तुमची सारखी आठवण करीत असतात.

एक० : बरं. मी आता पुढं होतो. (जातो)

गिरजा : काही संकोच बाळगू नका बरं. अहो आपण सगळी एकाच मातीची मडकी. काही कच्ची, काही पक्की. इतकंच !

म्हादबा : काय सांगू मातुसरी, माज्या काळजामंदी औताची पोखरण पडलिया. शरमेनं म्या मेलू पघा. इण्टुबा देवमाणूस. लाखामन्दि न्हाय असा गवसायचा, न्हाय गवसायचा. पुन् म्या डुकार, आक्षी रानडुकार. आताच म्या घरापुन् आलो. माजी आवा न् समदी कचीबची सीताबाय नि इण्टुबाला मायन्दाळ दुवा देत्याति. मला पकडून दौलताबादला नेलाया, तवापून या पैठणच्या एकाबि भटानं न्हाय कवा इचारपूस केली, का म्हादबाची आवा न कचीबची म्येली का जिती हायती ! पुन त्या इण्टुबाच्या मुनबाय सीतामावलीनं–बये तू हाईस तरी कोन ? इण्टलाची रकुमाय, का रामचिन्दराची सीतामाय ?–तिनं तडाकू माज्या घरी जाऊनशान माज्या आवाचं डोळं पुसलं, धीर दिलाया, पोराबाळाना पोटाशी धरलाया, आन्–आन्–मातुसरी काय बोलू ! इण्टु एसकरानं डाळदाना लाकुडफाटा दुधदुभतं घरपोच पाठवूनशान, गेलं सा म्हइनं माझी कचीबची वाचवलीया बया.

गिरजा : म्हादबा पाटील, रडू नका. डोळे पुसा. अहो, माणसानी नाही माणसांच्या उपेगी पडायचं तर कुणी पडायचं ?—जा आता पुराणाला न् मुलाबाळाना घेऊनच या फराळाला. याल नं ? (जाते.)

म्हादबा : [स्व.] थू:त तुझ्या जिनगानीला म्हाद्या ! म्हार म्हून ज्येचं तू टक्कुरं फोडलंस, त्येनंच तुझ्या कचाबच्याना आनपानी द्यावं ? काय, हाय काय यो चिमित्कार ? इण्टुबा, इण्टू एसकरा, आऽऽर तू हाइस तरी कोनरं बाबा ? इण्टु म्हार ? न्हाय न्हाय. तु इण्टु म्हार न्हाईस. राजाऽऽ तु पाण्डरीचा इण्टुबाच हाइस.—अदुगर तुज्या पायावर डोई घासतो न् मग यकनाथ द्येवाच्या भागवताला जातो. (जातो.)

अंक २ रा. प्रवेश २ रा.

[**स्थळ, स्थिति व पात्रें :** हिरकणी गायिकेच्या माडीवर नाच गाणे चालू आहे. भडाग्नि, चव्हाटे, भम्पकराव, केरोबा, दुलिचन्द मारवाडी, ममदूशेट बसले आहेत. मधोमध चांदीचे तबक ठेवले असून त्यात मधून मधून दौलतजाद्याचे रुपये खणाणत आहेत. हिरकणी खालील लावणी गात, हावभावासह नाचत आहे—अर्धे अधिक गाणे झाल्यावर केरोबा उठतो. ममदूशेट व दुलिचन्द "काहो, मध्यन्तरी उठलातसे ? बसा" अशा अर्थाची खूण त्याला करतात. कान–जानव्याची खूण करून तो जातो. गाणे नाच चालूच असतो.]

हिरकणी : **लावणी**

प्रेमाचि गत न्यारी । गत न्यारि ॥ धृ० ॥
दोराविण वावडी उडे अन्तराळि ।
सुराविण संगित घुमवी गाळिं ।
वेलाविणा टवटवते नवकाळि ।
अशि हि जादुगारी ॥ १ ॥

धनाविण रसरसते श्रीमन्ति ।
बोलाविणा खुले फुले रसवन्ति ।
तोल ना मोल सदा यशवन्ति ।
अशि हि सरदारी ॥ २ ॥

[गाणे चालले असतानाच बाहेरून "धावा हो धावा–लवकर कोणी तरी धावा." अशी सीतेचा किंकाळी ऐकू येते.]

हिरकणी : (चपापून) अगबाई ! कुणाची ही किंकाळी ? काही तरी दगा दिसतो.

[ती गडबडीने जाऊ पाहते. " कुत्रं केकाटलं—खटाऱ्याचं चाक किर्काटलं–मांजरीनं म्यौं म्यौं केलं–जाऊ द्या बसा.–मरू द्या.–एक जिवनपूरी छेडा.–वाटेल तर भैरवी होऊ द्या असे म्हणून मण्डळी तिला आडवतात. नाच गाणे चालू होते.]

प्रेमाचा सौदा नसे बाजारिं ।
मानि ना भाऊ बाप अधिकारि ।
सतार ती दिसे, असे एकतारि ।
दिलाचि दिलदारी ॥ ३ ॥

[इतक्यात पुन्हा तीच किंकाळी ऐकू येते.]

हिरकणी : ही पहा पुन्हा किंकाळी ! दगाच आहे खास. मला जाऊन पाहिलंच पाहिजे. (गडबडीने जाते.)

[दुलीचन्द, ममदू वगैरे निराशेचे सुस्कारे सोडीत जातात.]

चव्हाटे : राण्डेच्या केऱ्याने तर अतिप्रसंग नाही ना केला ?

भडाग्नि : हा गाढव नेहमी असाच गोन्धळ घालतो.

भम्पक : काही तरी गोंधळच दिसतोय. आपल्यालाच जाऊन प्रकरण निपटलं पाहिजे. चला चला.

चव्हाटे : चला. कर्मण्ये वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन. (सर्व जातात.)

[विस्कटलेले केस मोकळे सुटले आहेत व दम टाकीत आहे, अशा सीतेला घेऊन हिरकणी येते. तिचे कपडे झाडते व बुचडा बांधते.]

हिरकणी : माझ्या बागिच्यात येऊन असला हलकटपणा करायला या मेल्याला लाज कशी वाटली नाही. सीताबाई, तुला काही दुखापत तर नाही ना झाली ? चांडाळ मेले गावगुंड ! केऱ्या कळसुऱ्या तुझ्या अंगावर हात टाकण्याइतका पाजी असेल, असं नव्हतं बाई मला वाटलं ! मेले देवाचे बडवे म्हणवतात न् असलीं बदकर्म करतात ! पण तुला कुठं लागलं नाही ना ?

सीता : थोडा केसाना हिसडा बसला इतकंच. हिराबाई, ऐन वेळेला तुम्ही धावत आलात, म्हणून बरं झालं बरं. नाहीतर माझ्या हातनं आज घात झाला असता.

हिरकणी : तुझ्या हातनं कसचा ? त्याच मेल्यानी केला असता. त्यानी पाळत ठेवून हल्ला केला. तरी म्हटलं, मधीच जलशातनं उठून हा गेला कुठं ? मेले देवाचे पुजारी म्हणवतात–[केरोबाचे कान पकडून गावबा प्र. क.]

गावबा : अन् गावाचे शेतखाने उपसतात. काय बडवे महाशय, देवाच्या काकड आरतीची वेळ न् इकडं कुठं अक्कल पाघळायला चुकलात ? चोरानो, पुजारी म्हणून मिरवता. अस्पृश्याना अन्नदान केलं म्हणून एकनाथाना महार म्हणता. सावकारांकडून त्यांची अब्रू घेता. घरदार लुटवून माणसातनं उठवता. अन् इकडं गोरगरीब पाक पोरीच्या अब्रूवर धाड घालता ?

केरोबा : गावबा, कान सोड. मग करतो सगळा खुलासा.

गावबा : आधी आठवली अवदसा नि आता करतोय खुलासा.

हिरकणी : माझ्या बागेत एकटी गाठून, सीताबाईसारख्या आश्राप अनाथ तरुणीच्या आंगावर हात टाकता ? केरोबा, मेल्या तू ब्राम्हण का मांग ?

गावबा : सीताबाई, बोल. या बडव्याची हाडं उभी चिरू, का आडवी ठेचू ?

सीता : गावबा, दे त्याला सोडून.

गावबा : सोडून दे ? सोडून देण्यासाठी का मी या देवळी गाढवाला पकडलं ? तुझ्या शीलावर यानी हल्ला करावा—

सीता : हल्ला ? अरे माझ्या शिलावर हल्ला करायला कुणाची माय व्याली आहे गावबा. ही सीता म्हणजे पांढरपेशाच्या परसातलं लाजाळूचं झाड का दावणीची गाय समजतोस ? म्हारवाड्यातल्या विठू वेसकराची सून आहे मी सून. लढाईत मर्दाच्या मरणानं मरून देवाघरी गेलेल्या रामजी शिलेदाराची रण्डकी आवा आहे मी, रण्डकी आवा. खाली बागेत फुलं तोडताना, गैरसावध पाहून, यानी माझ्या आंगावर हात टाकला. पण त्यापुढं याची मजल जाती तर–[निरीतून कट्यार काढते] पाहिलीस ? पाहिलीस ही ? यावर माझ्या शिलेदाराचं नाव खोदून नगराहून या रण्डकीला आन्दण आली आहे आन्दण. (कट्यार कपाळाला लावून तिचे चुम्बन घेते) या महालक्ष्मीनं या रेड्याच्या काळजाचा ठाव पाहिला असता.

गावबा : हिरकणीबाई, कशी आहे सीता ? आहे ना जागती ज्योत भगवद्गीता ?

सीता : राजे महाराजांच्या महाराण्यांवर बलात्कार होतील, पण महारणीवर हात टाकणाऱ्यांच्या घरातले कुंकवाचे करण्डे पालथे पडतील.

गावबा : ऐकलंत का भूदेव ? (हिरकणीला) आपण तर भूदेवी. आपल्या मळवटाला नाही कशाची भीति. थरकत घोडा, भडकत निशाण.

सीता : माझी किंकाळी ऐकून हिराबाई जर चटकन् धावल्या नसत्या, तर गावबा, माझी एक गरीब बहीण आज फुकट रण्डकी होती बरं. दे त्याला सोडून. पाप्यावर आपण नेहमी दयाच केली पाहिजे.

गावबा : दया केल्याचं दुःख नाही, पण बडवा सोकावतो, त्याची काय वाट ?

केरोबा : त्याची वाट आता तडक—घराकडं—घराकडं—घराकडं !

गावबा : घर तर आहेच हो. पण हिराबाईच्या माडीवर थोडा जलसा तर होऊ द्या. मघाशी अर्ध्याच मैफलीतून उठलात. अर्धी बैठक मी पुरी करतो.— हिरकणीबाई, ऐका. सीता तू पण पहा. या तम्बोऱ्याच्या खुण्ट्या पिरगाळून भैरव रागाचा मी कसा उद्धार करतो तो ! [जोराने कान पिळतो, तो ओरडतो] टॅंव् टॅंव् टॅंव् ऽऽ—अझून झार नाही लागत नीटशी. भोपळा फोडून षड्ज ताणला पाहिजे. (केरोबा " कान सोड " ओरडतो) जव्हारी बिघडली वाटतं ? हिराबाई, जरा पायातली चप्पल काढून, नाक-बोण्डीची जव्हारी जरा घासून दुरुस्त करा पाहू. (केरोबा मोठ्याने ओरडतो.) हां ऽऽ! याला म्हणतात दरबारी कानडा. का लागला का नाही तम्बोरा भरघोस सुरात ?

सीता : जाऊ दे रे गावबा, सोड त्याला. असल्या भल्या माणसाची अवहेलना करणं चांगलं का ? सोड त्याला.

गावबा : [सोडतो] जशी तुझी मर्जी. ए मानवाच्या कार्ट्या, जा. देवळात बसून रोज अडाण्यांचा उद्धार करतोस. आज वेश्येच्या माडीवर एका म्हारणीनं तुला मोक्ष दिला. चले जाव. का दाखऊ थरकत घोडा, भडकत निशाण.

(केरोबा किंचाळत जातो.)

सीता : गावबा, तूरे इकडं कसा आलास ?

गावबा : अग, मी या बडव्याच्या पाळतीवर गेले सहा महिने आहे.— गावडुकरं घाणखातेऱ्यावरच हटकून सापडायची. म्हणून आज मी हिरकणीच्या माडीनजीकच पाळतीला राहिलो.

हिरकणी : घाणखातेरं ? गावबा काय म्हणतोस तू ?

गावबा : मी ? मी वेडा. वेड्याचं काय ऐकता ?

हिरकणी : वेडा ? तुझ्या वेडातच वेदान्त असतो.

गावबा : वेदान्ती बनले वेडे, म्हणून माझ्या वेडात वेदान्त रडे. हिरकणी-बाई—हिराबाई—हिराजान, सगळे समर्थ तुमचे श्वान. वा ! नावाप्रमाणं तुम्ही चमकदार हिरकणी, भेटेल त्याला पाजाल पाणी. मला सगळ्यानी वेडा ठरवलाच आहे. आहेच मी वेडा. पण हिराबाई, तुमच्या हिरामहालाची ही माडी, म्हणजे या असल्या हलकट पाजी गावगुण्डांच्या गुंडगिरीचा अड्डा, न् पैठण शहराच्या कचरपट्टीचा पेटारा असावा ? फार शरमेची गोष्ट आहे बुवा. पहा विचार करा. मी काय ? ढिल्या डोक्याचा न् ठिसूळ मेन्दूचा. अधिक बोलण्याची माझी लायकी नाही. कारण गावबा म्हणजे पैठणचा सार्वजनिक गाढव ठरलेलाच आहे. थरकत घोडा, भडकत निशाण. [जातो]

हिर० : (खेदयुक्त चिंतन) गावडुकरांचं खातेरं—गुण्डगिरीचा अड्डा—कचर-पट्टीचा पेटारा—

सीता० : हिराबाई, त्या वेड्या गावबाचा बोल काय इतका मनावर घेता ? कुठं काय बोलावं नि कसं वागावं, हे किनै त्याला मुळीच कळत नाही. तो अगदी वेडा आहे बरं, अगदी वेडा.

हिर० : सीताबाई, शहाण्याना जरी हा वेडा दिसला, तरी शेकडो वेड्याना हा शहाणा करील. या वेड्यानं आज मला शहाणी केली. माझ्या जातीचं नि जन्माचं पाप त्यानी मला दाखवलं.

सीता० : हिराबाई, गावबासाठी मी तुमच्या पाया पडते. तुमच्या मनाचा मोठेपणा—

हिर० : मनाचा मोठेपणा! पण, जनांच्या नीचपणाला त्याचा आम्हाला बिनशर्थ कसा बळी द्यावा लागतो, हे गायक समाजात जन्म घेतल्याशिवाय नाही कुणाला उमगायचं सीताबाई. आमच्या दिलाच्या बगिच्यात चारू-शीलाच्या कोमळ पाकळ्यानी डवरलेली नि सद्वासनेच्या सुगंधानं दरवळलेली सारी फुलं, दुनियेच्या कामशांतीची प्रेतं शृंगारतात. थोरथोर कविजनानी मुक्तकंठानं गायलेल्या स्त्रीजातीच्या चारूशीलाच्या रखरखीत निखाऱ्यानंच या आमच्या ऐश्वर्याचा दिमाख रसरसलेला आहे (एकदम उसळून) हे ऐश्वर्य...हा दिमाख... ही संपत्ति...

सीता० : काय करणार तुम्ही, हिराबाई ?

हिर० : आत्ता – आत्ता – जाळून भस्म करणार !

सीता० : नि त्याचं पाप माझ्या नि गावबाच्या माथ्यावर ?

हिर० : नाही सीते. पांढरपेशांनी अस्पृश्य म्हणून तुम्हाला मसणवटीच्या रहाणीत डांबलं, तरी पतिपत्नि-प्रेम, चारुशीलाची जोपासना, नीतीचा विकास याना तरी तुम्ही पारखे झाला नाहीत. म्हारवाड्यातसुद्धा कदरबाज पतिव्रता नि शीलासाठी प्राण वेचणारी तुझ्यासारखी स्त्रीरत्नं निपजतात ना? रामजी शिलेदाराच्या नुसत्या नावासाठी—

(सीता आदराने आकाशाला नमस्कार करते.)

—सीताबाई, कठोर वैधव्याचं सतीचं वाण किती आनंदानं नि अभिमानानं तू पाळतेस, हे पाहिलं म्हंजे मला आमच्या जिण्याची अगदी शिसारी येते. असलं जिणं जगण्यापेक्षा—

सीता० : (घाबरून) काय करणार ?

हिर० : काय करणार? काय करणार? या पापी ऐश्वर्याची आत्ताच्या आत्ता आग लावून राख करणार.

(आत धावत जाते नि पेटलेला काकडा आणते. तो पहाताच सीता घाबरते नि मोठमोठ्याने आरडाओरडा करते. "धावा हो धावा—हिराबाई घराला आग लावताहेत—आग आग—याना

कोणीतरी आवरा हो—धावा हो धावा." एकदम गावबा येतो. हिसकाहिसकी करून हिरकणीच्या हातातला काकडा काढून घेतो नि विझवतो. पाठोपाठ एकनाथ येतो.)

एकनाथ : मुली काय चालवलं आहेस हे.

हिर० : माझ्या पातकांची राखरांगोळी.

एकनाथ : पातकांची राखरांगोळी घरादाराला आग लावून होत नसते.

हिर० : महाराज, महाराज, या अभागणीला वाचवा. पावन करा. सन्मार्गाची वाट दाखवा.

एकनाथ : तुला तुझा हा पातकी संसार जाळायचा आहे ना? अगत्य जाळ.

पद. (चालः—दत्तगुरू दत्तगुरू०) राग परज.

जाळ संसार हा टाळ घेउनि करीं ।
चाळ पदिं बांधुनी माळ गळिं घाल ही ॥ ध्रु० ॥
चाळ जाळील तव पापराशी अखिल ।
टाळ हा संचिता लावि टाळा ॥
माळ ही माणसां शिकवी माणूसकी ।
भागवत धर्म हा ज्ञानदेवें दिला ॥ १ ॥

(अंक दुसरा समाप्त)

[पांढरे शुभ्र पातळ नेसलेली, केस मोकळे, कपाळावर चन्दनी मुद्रा, गळ्यात तुळशीची माळ, उजव्या हातात चिपळ्या, डाव्या हातात लहानसे भगवे निशाण, पायात चाळ अशी **हिरकणी** एकतानतेने भजन गात नाचत प्र. क.]

हिरकणी—

[पद.]

असा कसा देवाचा देव बाइ ठकडा ॥
देव एका पायानें लंगडा ॥ ग बाइ एका० ॥ धृ० ॥

गवळ्याघरिं जातो । दहिदुध खातो ।
करि दह्या दुधाचा रबडा ॥ ग बाई० ॥ १ ॥

शिंकेच तोडतो । मडकेच फोडतो ॥
पाडि लोणि ताकाचा सडा, सडा ॥ ग बाई० ॥ २ ॥

वाळवण्टि जातो । कीर्तन करतो ॥
घेतो साधुसन्तासी झगडा ॥ ग बाई० ॥ ३ ॥

एका जनार्दनी भिक्षा वाढा बाई ॥
देव एकनाथाचा बचडा ॥ ग बाई०

विठू : (प्र. क.) ही कोण ? देवी, विठू वेसकराचा दण्डवत घ्यावा. (साष्टांग नमस्कार घालतो. ती डोळे मिटून हात जोडते व “ पुण्डलीक वरदा हाऽऽरिविठ्ठल. जनार्दन एकनाथ ” म्हणते.)—माझ्या लंगड्या भगवन्ताच्या प्रेमासाठी विषाचा पेला आनन्दानं हासत हासत पिणारी साध्वी मिरा—

हिर० : नाही देवा. व्यभिचार-पंकात रुतलेल्या गायिका गायींच्या उद्धारासाठी, गोसावी बनलेली, एकनाथांच्या पायीची पैजार हिरा.

विठू : कोण ? आपण हिरकणीबाई ?

हिरकणी : हिरकणी ! अनीतीच्या तकलादी वैभवाला भाळलेली ती हिरकणी, विठ्ठल नामाची हिरकणी चाऊन मागेच मेली. माझ्या गायिका भगिनींनी, नीतीचा दीप पाजळून, विवाहाच्या राजमार्गानं, प्रपंच थाटून परमार्थ साधावा अन् पापी गोमान्तकाचा पुण्यप्रभावी स्यमन्तक करून दाखवावा, म्हणून गळ्यात ही ज्ञानदेवाची माळ घालून, दुनियेपाशी माणुसकीची भीक मागणारी भिकारीण हिरा तुमच्यापुढे उभी आहे. देवा, घालता का या भिकारणीला थोडी भीक ?

विठू : हिराबाय, तुझ्यासारख्या भाग्यवंत भिकारणीला हा हतभागी काय आपल्या कर्माची भीक घालणार !

हिर० : मला तुमच्या कर्मांचीच भीक पाहिजे. पैठणभर लाळीच्या रोगानं ढोरं पटापट मरत आहेत—

विठू : नि पडी उचलून शहरसफाई करायला आमची महार मंडळी साफ नकार देताहेत. या पांढरपेशानी काय आम्हाला असं माणुसकीनं आजवर वागवलं, तर त्यांची ढोरं ओढायला आम्ही जावं, असं त्यांचं म्हणणं. अडवणूक म्हणजे सोडवणूक नव्हे, असं परोपरीनं त्याना पटवण्याची मी खूप खटपट केली. पण त्यांचा आपला एकच हेका. काय करावं, सुचत नाही.

हिरा० : म्हारवाड्यांच्या बिनमोल स्वार्थत्यागानीच गावठाणांचे कसबे, कसब्यांचे गाव नि गांवाची शहरे झाली नि आजवर टिकली. जनतेच्या आरोग्यासाठी आजवर तुम्ही आपल्या देहमनाचा धुरोळा केलात. आत्ताचा प्रश्न सार्वजनिक आरोग्याचा आहे. ज्याना माणुसकीची ओळख नाही, अशाना आपणच माणुसकीनं लाजवलं पाहिजे. शिवाय, काही झालं तरी आपण एका गावचे गावकरी. संकटाच्या वेळीं सगळी भांडणं नि भेद विसरून, एकमेकाच्या उपयोगी पडण्यातच आपल्या भागवत धर्माचं सार्थक होणार आहे. चला, विचार कसला करता ? चला. मी येते तुमच्या बरोबर पडी उचलायला. सार्वजनिक संकटाच्या वेळीं उच्च नीच भेद बाळगणं मोठं धोक्याचं असतं

(सीता धावत गडबडीने येते.)

सीता : मामाजी, अहो, इकडे असे विचार करीत काय बसला ? गावातली बातमी तरी आहे का ?

विठू० : आणखी काय भानगड झाली ?

सीता : पड्यांची परवड निपटायला एकनाथ महाराजसुद्धा धावले. पाठोपाठ श्रीखंड्या, गावबा नि तो केरोबा बडवासुद्धा धावत गेला.

विठू० : हा विठ्या वेसकर जिवंत असता, माझ्या एकनाथ मायबापाला श्रमसाहास ? प्राण देईन. (झपाट्यानें निघून जातो. पाठोपाठ दोघी जातात)

[भडाग्नि चव्हाटे नि भम्पकराव बोलत येतात.]

भडाग्नि : आता टाळकं फिरण्याची वेळ आली. पैठण शहर म्हारवाडा बनलं नि म्हारवाड्याला पैठणचं माहात्म्य आलं. एकनाथाच्या पुराणाला राममंदिरात बंदी केली तर सगळं पैठण म्हारवाड्यातल्या विठ्ठलमंदिरांत घुसू लागलं. छे ! वैतागला जीव. हे प्रकार असेच चालू राहिले तर धर्माचं वाट्टोळं होऊन तुम्हा आम्हांला शेणगोमुत्राइतकीसुद्धा किंमत राहणार नाही.

चव्हाटे : राहणार नाही कसली ? अहो, राहिलीच नाही. भागवत धर्माच्या या नवीन बंडानं तुमच्या आमच्या बायकासुद्धा वेड्या बनल्या. नवऱ्याना गुंगारा देऊन, खुशाल एकनाथाची पुराणं ऐकायला जातात.

भडाग्नि : पायात चाळ नि हातात टाळ घेऊन, तुमच्या आमच्यापुढं ग्यान्बा एकनाथचे जलशे नाचवायचेच काय ते बाकी उरलं आहे.

चव्हाटे : विठ्ठल नामघोषाचाच महिला वाढल्यामुळे, वैदिक क्रियाकर्मान्तरा-वरचा लोकांचा विश्वास अज्जिबात उडाला नि आमच्या पोटावर बिब्बा पडला. काय करावं, काही सुचत नाही.

भम्पक : मला विशेष संताप कशाचा आला असेल तर या एकनाथी खटपटीनं ब्राम्हण भोजनाचा प्रघात बंद पडून, म्हारमांगादि भिकारड्याना सुग्रास अन्नदान सुरू झालं, याचा. जे हरामखोर पूर्वी आमच्या उष्ट्या खरकट्यासाठी कावळ्यारखे जमायचे, ते राण्डलेक गावातली मेलेली ढोरंसुद्धा ओढायला

अळमूटळम् करतात ! आमच्या भोजनाच्या जन्मसिद्ध हक्कावर कुणी गदा आणील, तर त्याच्या नरडीचा मी घोट घेईन.

चव्हाटे : या पाजी एकनाथाचा काटा आपल्याला उखडलाच पाहिजे.

भम्पक : त्या विठ्यालाच चांगला ठेचून चेचून जमीनदोस्त केला पाहिजे.

भडाग्नि : जमीनदोस्त करायचा कुणी ? तुम्ही, मी का या चव्हाट्यानी ? दर्भ मंत्रून त्रिभुवनाची होळी करण्याचं आपलं तेज आता फक्त पुराणांतच पाहून घ्यावं.

भम्पक : त्या युगाची आठवण झाली की पुरणपोळयांच्या भरगच्च भोजनाचे उम्हासे येऊ लागतात. आहा ! काय तो काल ! काय ते युग ! नि केवढा त्याचा महिमा ! कालाय तस्मै नमः !

चव्हाटे : ' परस्पर पावणेतेरा ' एवढंच शस्त्र सध्या कलियुगात आपल्यापाशी उरलं आहे. पण ते सुद्धा या एकनाथानं अगदी बोथट पाडलं. महिन्या-पूर्वी त्या गेन्या जन्या मांगाना, हे दोन काटे उखडण्यासाठी, पन्नास रुपये देऊनं फितवण्याची थोडी का खटपट केली ? पण मेल्या मारल्या ते तयारच होत ना ! राण्डलेक मांगसुद्धा अलिकडे सात्विकपणात ब्राम्हणाना लाजवू लागले आहेत.

भम्पक : (चिडून) त्या मांगाना म्हणावं, व्हा तुम्ही ब्राम्हण. आम्ही होतो मांग. रोख पैसे घेऊन माणसांचे ग्बून पाडीत नाहीत ते मांग कसचे ? त्यापेक्षा आम्ही बरे !— त्या एक्यानं ब्राम्हणेतराना तर बगलेत मारलंच मारलं, पण पाहिलात ना आत्ताचा प्रकार ? त्या गोवेकरणी राण्डानाहि चिथावून पैठणातून पळवल्या.

भडाग्नि : त्या हिरकणीनं तर काय मिराबाईचं अवसान आणलंय. गळयात लाकडाची माळ अडकवून, हातात टाळ घेतलाय नि " सगळ्या गोवेकरणीनी लग्नं लावावी, शंछार थाटावा, धंदा बंद करावा," असला उपदेश करीत गावोगाव ती भटकू लागली आहे. पैठणचा सारा आनंदी बाजार ओस पडला.

भम्पक : राज्यकर्ते तर विधर्मीच. पण परमेश्वरा, तुला हा अनाचार पाहवतो तरी कसा रे बाबा ! दिवसाची प्रपंचाची दगदग उरकल्यावर, रात्रीं घटकाभर कुठं थोडी करमणुकीची–विरंगुळ्याची–सोय होती. तिलासुद्धा त्या एक्यानं भडाग्नि दिला. जिवाचा अस्सा संताप होतो का एकदम कुठंतरी काहीतरी कसंतरी करावं नि त्यात गुपचुप मरून जावं.

चव्हाटे : हां हां हां भम्पकराव, काय हा अविचार. कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपास्थितम् ?

भडाग्नि : अनार्यजुष्टम् ! अस्वर्ग्यम् ! अकीर्तिकरम् ! काय हे ? असे अर्जुनासारखे हातपाय गाळून काय होणार. पैटणकराला तरी हे शोभत नाही. शारीरिक शक्तीनं आम्ही कमजोर असलो, तरी आमच्या या डोक्याच्या युक्तीपुढं ब्रम्हदेवाच्या चार डोक्यानाहि नाकं घासावी लागतील नाकं.

चव्हाटे : एकनाथाचा बंदोबस्त करायला काशीक्षेत्राहून आज्ञापत्र मागवलं आहे ना ? चारदोन दिसात ते आलं, की मोडल्याच एक्याच्या नाग्या.

भम्पक : कर्माच्या मोडतात नांग्या ! ते आज्ञापत्र काय करणार ? एकनाथाला वाळीत टाकणार. तो बेटा आधीच आपणहून वाळीत जाऊन बसलाय्. आज्ञापत्र त्याचं आणखीन् काय वाकडं करणार ? आज्ञापत्रांचे न् मानपत्रांचे हे पोरकट चाळे ! अशानी तो म्हसोबा थोडाच वंगणार ? विंचू दिंडीवर असो, नाहीतर पिंडीवर असो; नालबंद खेटरानी ठेचल्याशिवाय काय होणार ? म्हणे आज्ञापत्र याच्या नांग्या मोडणार ! वेदांची बासुंदी आटवून आटवून तुमच्या बुद्धीचा खवा झालाय खवा, भडाग्नि चव्हाटे.

चव्हाटे : वेदान्त–व्यसनानं बुद्धीला जाड्य येणं क्रमशक्य आहे. आमच्या बुद्धीचा झाला खवा. पण भम्पकराव, तुमच्या अकलेचा इतका तापला तवा, तर त्यावर भाजला आहात का एखाद्या बिनतोड युक्तीचा रवा !

भडाग्नि : का उगाच तोंडची हवा न् भम्पकरावी गवगवा.

भम्पक : रवा भाजून शिरा केल्याशिवाय गवगवा करणारा हा भम्पकराव नव्हे. माझ्या युक्तीचा शिरा, त्या एकनाथाच्या काळजात शिरून, विठ्या महाराच्या घोडशिरा तोडायला झाला–गेला अहमदनगरला जाऊन पोचला.

भडाग्नि चव्हाटे : काय म्हणता, काय म्हणता भम्पकराव ? तुमचा शिरा नगरात शिरला ?

भम्पक : उगाच नाही. दररोज सकाळी चार डिंकाचे लाडू, वेळणीभर चमचमीत तुपाचा शिरा, दोन शेर अटीव दूध, अन् वर जोंधळयाची खरपूस भाजलेली भाकरी चावतो, नि मग डोळे उघडून उजाडल्याची चौकशी करतो. अहो, त्या म्हादबा पाटलाला बनवला न दिली सुरुंगाची रंजुक शिलगाऊन न् काय !

चव्हाटे : म्हादबाला बनवला ? वाहवा ! वाहवा ! याला म्हणतात विराट पुरुषस्य शीर्षम्.

भडाग्नि : तो माळकरी मरगट्टा बनला बरा ?

भम्पक : अहो हे मराठे मनगटानं दणगट असले, तरी मनानं अगदीच कळकट–फार ठिसूळ. दमडीच्या गांजात सारा गाव डोक्यावर घेतील.

भडाग्नि : मला नाही बुवा या म्हादबाचा विश्वास. पक्का थिल्लर. कैदेतनं सुटून आल्यावर एकनाथाच्या सावलीत गेला, न् विठू महाराच्या गळयात गळा घालून बागडू लागला. विठु महार म्हणजे पंढरीचा विठोबा अन् एकनाथ म्हणजे ज्ञानेश्वराचा अवतार, असा साऱ्या गावभर शंख करीत फिरू लागला. जसा रंग तसा याचा ढंग !

भम्पक : हे काय लहानसान भांडवल समजता की काय ? सध्या पैठणभर गुराढोरावर आलाय लाळीचा रोग. ही सन्धि साधून त्या बावळट म्हादबाला परवा द्वादशीच्या पारण्याला घरी जेवावयाला बोलावलं. काटकोनात पाट मांडून पंक्तीचा देखावा केला. बेत अगदी साधा, पण निर्लेप. भात, वरण, तूप, भाजी, भाकरी, आमटी, लोणचे–सगळे दुधात शिजवलं. पाण्याचा स्पर्श नाही. भरगच्च जेवण झाल्यावर, चम्पक चिमाबाई शिलगावली न् दोघानी मनमुराद–हूं ! भररंगात आल्यावर, चंचुप्रवेशे मुसलप्रवेशः !

भडाग्नि, चव्हाटे : मुसलप्रवेशः ? वाहवा ! कसा काय केला बुवा मुसलप्रवेशः.

भम्पक : आधी तो थोडासा आपल्यावर गुरगुरला. मी म्हटलं म्हादबा, कैदेची शिक्षा झालेल्याची पाटीलकी जाते. पण आम्ही सगळया पैठणकर ब्राम्हणानी थेट दरबारपर्यंत खटपटी करून, तुमची पाटीलकी टिकवली. नाहीतर

आज तुमची अन्नान दशा झाली असती. या तोडग्यानं तो कोडगा खुलला. मग काढली ढोरांची साथ. म्हटलं म्हादबा, गांवात ढोरं कशी मरताहेत ती पाहिलीत ना ? अहो, ढोरं आपल्याला पोरासारखी. पण ही म्हारडी मांगडी त्याना धडाधड वीष घालून ठार मारताहेत. रोग कसला न् राई कसली. सगळी एकनाथी बतावणी. बरं, ढोरं तर फटाफट मरताहेत, न् पडी उचलायला एकही म्हारडा येत नाही. तुम्ही तर गांवचे पाटील. अशा वेळीं नुसती माळ घालून टाळ कुटीत बसाल, तर पाटीलकीला मुकाल. हे ऐकताच ते बावळंट भेदरलं, न् लागलं गयावया करायला—" येस्नि उपाय काइ " म्हणून. आमच्याजवळ अर्ज लिहून होताच तयार. त्यावर घेतली त्याची सही न् दिला एकदम दीक्षितांच्या वामन्याबरोबर नगराला पाटवून. त्यावर कोतवालीकडे फर्मानसुद्धा आलं. चला तिकडंच आतां मजा पाह्यला. ब्राम्हणाचा मंत्र फुकट नाही जायचा. चला.

भडाग्नि, चव्हाटे : योग्य, वाजवी, रास्त ! परस्पर पावणेतेरा !

(जातात)

[प्रथम काही वेळ चाबकाचे फटकारे ऐकू येतात. "बोल, ढोराना वीष घातलं का नाही ? हरामखोर, आता का दातखिळी बसली ? बोलतोस का नाही ? " असे कोतवालाचे धमकावणीचे शब्द ऐकू येतात. मग पडदा वर जातो. विठूला दोरानी हातपाय बांधून उभा केला आहे नि कोतवाल मार देत आहे. आजूबाजूला भडाग्नि, चव्हाटे, भम्पकराव कोतवालाला चिथावण्या देत उभे आहेत. कोतवाल एक दोन फटकारे मारतो, तोंच 'कोतवाल' अशी एकनाथाची हबकणीची आरोळी लांबून ऐकू येते. ती ऐकताच " अरे बापरे ! एकनाथच आला वाटतं ! होय तोच. पळा. " असे म्हणत तिघेहि भटजी पळून जातात. संतप्त एकनाथ हिरकणीसह येतो. एकनाथाला पहाताच कोतवाल चाबूक टाकून त्याला मुजरा करतो. हिरकणी विठूला बांधलेले दोर सोडवून, त्याला सावरते, वारा घालते, रक्त पुसते.]

एक० : कोतवाल, काय हा अत्याचार चालवलाहात तुम्ही. निरपराध्याला चौकशीवाचून असली हाणमार करता ? मूर्तुजा निजामशहाच्या राज्यात अजून मोगलाई नाही चालू झाली, समजलात ! विठोबानं काय कुणाचं घोडं मारलं ?

कोत० : (मुजरा करून) घोडं नाही मारलं. वीष घालून गावातली ढोरं मारली न् सारी पडी कुझत ठेवली. हा अर्ज वाचा म्हणजे खात्री होईल. (अर्ज देतो. एकनाथ वाचतो.) प्रकरण वरून आलेलं. मला चौकशी केलीच पाहिजे.

एक० : हा म्हादबा पाटलाचा अर्ज !

कोत० : थेट शहाकडून खास चौकशीसाठीं आलाय. दादो नरसू काळ्यांची त्यावर मखलाशी आहे. माझा काय इलाज ?

एक० : माझा काय इलाज ? लाज वाटत नाही, कोतवाल असं बोलायला तुम्हाला ? दादु काळे झाले काय, अन् मेहेरबान शाहासाहेब झाले काय, पन्नास कोसावरचे अधिकारी. पैठणच्या खऱ्या हकिकती त्याना कशा कळणार ? वहिवाटीप्रमाणे आलेला अर्ज त्यानी इकडे चौकशीसाठी पाठवला. पण तुम्ही तर पैठणलाच राहता ना ? डोळे उघडे ठेवूनच कोतवाली करता ना ? महारानी वीष घालून गांवातली ढोरं मारली म्हणावी, तर खुद्द म्हारवाड्यातली ढोरं कशानं मरताहेत ? तुम्हाला ठाऊक असलंच पाहिजे, का गेली आठ वर्षं पैठणचे म्हार मांग धेड – कुणीही – मेलेल्या जनावराचं मास मुळीच खात नाहीत. कित्येक तर मासमच्छी दारूला सुद्धा शिवत नाहीत. मग त्याना ढोरं मारण्याची जरूर काय ? हे तुम्हाला उमजायला हवं होतं. कुणातरी दुस्मानानं हवे ते खोडसाळ अर्ज वर पाठवले न् ते खाली चौकशीला आले, म्हणजे त्यातला प्रत्येक शब्द खरा मानून, स्थानिक अधिकारी वाटेल त्याला फासावर चढवू लागले, तर ती चौकशी, माणुसकी, का न्यायाचे धिण्डवडे ?

कोत० : ढोरं कशानेहि मरोत, त्यांची पडी उचलायला महारानी नकार का दिला ? वेसकराची फूस असल्याशिवाय ?

एक० : पडी ओढायला महार आले नाहीत, तरी गावात पडी कुझंत पडली का ? केलात तपास तुम्ही ? का इथंच चावडीवर बसून चौकशीच्या वावड्या उडवता ? कोतवाल, लक्षात ठेवा, साऱ्या म्हारानी जरी साफ नकार दिला, तरी या – या विठोबा वेसकरानं, अन्नपाण्याची पर्वा न करता, रात्रंदिवस श्रमून, शहरातली सगळी मेलेली ढोरं ओढून टाकलेली आहेत, समजलात. सीता न् हिरकणी या दोन मुलींनी, अन् गावबा न् केरोबानी याला मदत केली. शहरचे कोतवाल म्हणवता न् या गोष्टी तुम्हाला कशा दिसल्या नाहीत. शहराच्या आरोग्यासाठी या मण्डळींनं हे घाणेरडं काम केलं नसतं, तर आजला सारं पैठण एकाद्या रोगाच्या साथीनं उध्वस्त झालं असतं. लोकहिताच्या या बिनपगारी कामागिरीबद्दल विठोबाला बक्षिसी काय ? तर त्याला चावडीवर आणून सर्व पैठणकरांसमोर ढोरासारखा बडवता ? रक्तबम्बाळ होईसा चाबकानी सडकता ?

कोत० : पण विठोबानी या गोष्टी आधी मला सांगितल्या असत्या—

एक० : सांगायच्या कशाला ? दिसत नाहीत तुम्हाला ? अजून दिसत नसतील, तर मी दाखवतो तुम्हाला. या एकनाथाला केवळ दर्भधारी दक्षिणांपान्तू भिक्षूक

समजू नका. सात्विकपणाचा मला कितीहि हव्यास असला, तरी आजच्या सारख्या रानटी अन्यायाना पायबन्ध ठोकण्यासाठी तामसी वृत्तीला मनमुराद मोकळी सोडायला हा एकनाथ कमी करणार नाही. थाम्बा. आजच्या या पाशवी प्रकाराबद्दल मीच दरबारकडे तक्रार अर्ज पाठवून, तुम्हाला माणुसकीचा धडा शिकवतो.

कोत० : (एक० चे पाय धरून) सरदारसाहेब, माझ्या हातून फार मोठी चूक झाली. क्षमा करणार खावन्द समर्थ.

(म्हादबा येतो.)

म्हादबा : आं ! यो हाय काय परकार ? अन् इण्दुबा, आं ! तुमास्नी आसं कुनि मारलाया ?

कोत० : हा पहा तो पाजी अर्जदार. गावचा पाटील म्हणवतो न् बादशहाकडं खोटे अर्ज पाठवतो.

एकनाथ : म्हादबा पाटील, बादशहाकडे तुम्हीच हा अर्ज पाठवला होता ?

म्हादबा : अर्जी व्हय ? म्या काय लिवनार हाई, तर अर्जी लिवनार ?

एकनाथ : विठू वेसकराविरुद्ध केलेल्या या अर्जावर तुमची सही आहे की नाही ?

म्हादबा : मला फकात सयी लिवाया येती. पुन अर्जी — अन् ती इण्दु एसकरा इरुध ? कशापायी लिवणार जी ? हाय काय यो समदा परकार ?

एकनाथ : तुमच्या या खोडसाळ अर्जानं विठू वेसकराची सालटी सोलून काढली. आहात का या पापाला जबाबदार तुम्ही ? — हा घ्या अर्ज, (देतो.) अन् सांगा खरं काय ते.

म्हादबा : (डोके खाजवीत) ही अर्जी-यो कागूद. हां. आलं अक्षि ध्येनामन्दी. गावामन्दी ढोरावर रोग आलाया, तवा त्येचा काइ दवापानी सरकारनी तुरुत पाठवूनशान द्यावं, म्हून या अर्जीवर त्यां भम्पकरावान् माझी सही लिहूनशान घेतली व्हती. पुन् इण्दुबाबाच्या इरुध येच्यामन्दी कायबी असाल, तर म्हाराज, ग्येन्बाच्या या माळेच्यान्, मुर्दाड भम्पकरावान् समदा घात केला. – अरारारारा ! ही काय बामनं हायती, का हायती तरी कोन ! (विठोबाच्या पाया पडून) इण्दूबाबा, इण्दूबाबा, म्या असं वंगाळ काम कवा

करीन कारे ! अरारा, माज्यापायी तुझं असं धिण्डावडं निघावं, अन् त्ये या म्हांद्यानं बघावं ! रगातपिती उठाल माज्या आंगावर !

एक० : (शान्त होऊन) झाला सगळा खुलासा. तुम्हाला कळला ना कोतवाल ? हात जोडण्याचं काही कारण नाही. मी आता शान्त झालो. हे प्रकरण आता इथंच गतीला गेलं. योग्य तो खुलासा लिहून, अर्ज परत वर पाठवा न् स्वस्थ रहा. [अर्ज घेऊन मुजरा करून कोत० जातो.]

म्हाद्बा : म्हाराज, माज्या सयीनं माज्या इण्टुब्राच्या आंगातून रगात काडलं. (पायावर पडतो) आपल्या पाइच्या ख्येटरानं या म्हाद्याचं टक्कुरं फोडा. न्हायतर सयी करनारा यो हात इळ्यानं तोडा.

एक० : म्हादबा. उठा, दोष तुमचा नाही. या पापाला तुमचा अडाणीपणा कारण आहे. त्यामुळे शत्रुमित्राची पारख तुम्हाला नीट होत नाही.

म्हाद्बा : (उठून) मुर्दाड भम्पकरावान् समदा घात केला यो.

एक० : त्यानाहि दोष कशाला द्या, म्हादबा. दोष आपला. कवण्ढळापासून गोडीची अपेक्षा करणं मूर्खपणाचं आहे. (विठूजवळ जाऊन) विठ्ठला, तुला या अवस्थेत पाहून मला फार फार समाधान वाटतं—फार समाधान वाटतं. समाजाच्या आत्मोद्धारासाठी कसलं लेणं आंगावर चढवून घ्यावं लागतं, हे अस्सं पाहिलं, म्हणजे, जगदुद्धारासाठी भगवन्ताना किती श्रम सायास सोसावे लागत असतील, याची छान कल्पना येते. चाबकाच्या तडाक्यानी तुझ्या आंगातून रक्ताच्या चिळकाण्ड्या उडत असताना, तू जी धीरगंभीर वृत्ति कायम टेवलीस, ती पाहून पण्ढरीचा राणा विटेवर थै थै नाचला असेल बरं. असले प्रकार पाहताना वाईट वाटतं खरं, पण ते पाहण्याचं भाग्य लाभणं सुद्धा कठीण बरं ! विठोबा काय कमी ताकदीचा माणूस आहे ? एका चफराकीत कोतवाल चावडी यानं उधळून लावली असती. पण ती पाशवी शक्ति ! प्रतिकाराची भरपूर धमक असतानाच विरोधकाचे हवे ते अत्याचार निमूटपणानं सहन करण्यातच दैवी शक्तीचा विकास होतो. विठ्ठला, तो तू छान केलास. मला आनन्द झाला. अस्पृश्यांच्या उद्धाराच्या प्रश्नाचं महत्त्व आज सिद्ध झालं. जसजसा विरोधाचा जोर वाढत जातो, तसतशी आपल्या कार्याच्या यशाची खूणगाठ घट्ट बसत जाते बरं. चल, पण्ढरीनाथाच्या पायावर डोके ठेवून, आजचं सारं पुण्य श्रीकृष्णार्पणमस्तु करून टाक.

(सर्व जातात.)

[पगडी उपरण्याचा उत्तम पोषाख केलेले भडाग्नि, चव्हाटे, भम्पकराव प्र. क.]

भडाग्नि : (दूर पाहून) झाली ही व्यवस्था उत्तम–अगदी मनपसंत झाली. गावाबाहेर–थण्डगार आम्बराईत–हवाशीर. अगदी मनपसन्त. काशीक्षेत्राहून एवढे मोठे प्रचण्ड विद्वान् धर्ममार्तण्ड स्वामी येणार, एकनाथाच्या धर्म-भ्रष्टतेची जाहीर चौकशी करणार, त्याना गरुडमण्डपाच्या आटोपशीर जागेत कोम्बण्यात अर्थच नव्हता. ब्राम्हण, ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य, अलम् दुनियेपुढंच त्या एक्याची जाहीर चौकशी न् नाचक्की व्हायला पाहिजे.

चव्हाटे : हजार खटपटी करून आपण काशीकर स्वामीना पैठणला आणलं. त्यानी एकनाथाचे अपराध त्याच्या पदरात बान्धले. तरी ते त्याला काय शिक्षा सांगणार ?

भडाग्नि : काय सांगणार म्हणजे ? देहान्त प्रायश्चित्त !

चव्हाटे : देहान्त प्रायश्चित्त ! भडाग्नि बोजवारे, तुमची सारी अक्कल अग्निहोत्राच्या कुण्डात जळून राख झाली आहे राख. अहो, पैठणात धर्ममार्तण्ड म्हणून मिरवलात, अन् पुराण प्रवचनांत ब्रम्हदेवाच्या चारी दाढ्या गदगदा हालवण्याचं मोठ्ठं अवसान आणलंत, तरी तुमच्या धर्मराज्याची शेण्डी मुसलमानी राजधर्माच्या हातात आहे. तुम्ही मेलेले गुलाम काय त्याला देहान्त प्रायश्चित्त देणार हो !

भम्पक : [उसासा टाकून] राज्यसत्ता ! तिच्या शिवाय आमची सत्ता केवळ विधवा–अगदी अस्त्रायफट् विधवा होऊन बसली आहे ! आमचे शापसुद्धा ढेकरासारखे हवेतल्या हवेत नाहीसे होतात !

चव्हाटे : शिवाय, एकनाथ कितीहि कंगाल स्थितीत राहात असला तरी तो सरदार आहे. सारी रयत त्याच्या भजनी लागलेली.—परवाच्या अर्जाचं प्रकरण

त्यानं थेट वर पाठवलं असतं, तर कोतवालाची कोतवाली जाऊन, भम्पकराव, तुम्हाला कोतवाल चावडी गाठावी लागती. म्हणे दादो नरसू काळ्यांचा वाशीला ! काय चाटायचा !

भम्पक : अहो, प्रयत्नें वाळूचें—! नाही गळलं तेल, तर नाही. गळवाला तुम्बडी तर लावून पहावी.

(आत **गावबा**—तुम्बडी भरदे मेरि तुम्बडि भर दे.)

भम्पक : हा कोण आला तुम्बडि भरदे वाला ?

भडाग्नि : अँ ! अहो तो आपला वेडा—गावबा.

चव्हाटे : वेडा ? घालवेडा आहे लेकाचा. शालजोडीतले देण्यात फार पटाईत.

भम्पक : वाजवा म्हणावं तुम्बड्या न् उडवा शालजोड्या—आज सन्ध्याकाळ-पर्यंत !

भडाग्नि, चव्हाटे : सन्ध्याकाळपर्यंत ? म्हणजे ?

भम्पक : अहो ती आज्ञापत्रं न् स्वामी, काय यांच्या धुडगुसाचा बन्दोबस्त करणार ! हा म्हारवाडाच जाळून फस्त केला पाहिजे. सभेची नान्दी तुम्ही करा हवी तशी. भरतवाक्याचा बार हा भम्पकराव कसा उडवतो ते पाहून घ्या. भरिताच्या वांग्यासारखा सारा म्हारवाडा भाजून काढतो.

(तुम्बडी वाजवीत गावबा प्रवेश करतो.)

[पायात लालभडक दक्षिणी जोडा, रेशीमकाठी धोतर, आंगात मुसलमानी धर्तीचा पातळ सदरा, जरतारी हिरवे जाकीट, त्यात लाल रेशमी रुमाल गळ्याशी कोम्बलेला, कपाळावर पाण्ढऱ्या गंधाचा रुपयाएवढा टिकला. डोक्यावर मळकट महारी पागोट्याची पट्या सुटलेली थप्पी. हातात नारळाची तुम्बडी घेऊन गावबा प्र. क.]

गावबा :

तुम्बडी भरदे । मेरी तुम्बडी भरदे ॥ ध्रु० ॥
एक—दोन्—तीन्—
तीन मिले नाना । उनका नाम नहि लेना ।
ऐसा चालु है जमाना । मेरि तुम्बडी० ॥ १ ॥
खाते घी शक्कर रोटी । मूमे बात बडि मीठी ।
जालिम जेहरा उन्के पोटी । मेरि० ॥ २ ॥
कहते अछूत मेरा भाई । और गाय मेरी माई ।
ए तो धरमके कसाई । मेरि० ॥ ३ ॥
स्वामि दौड आये काशी । कहते नाथ जाव फाशी ।
नाकीं शिरली गांधिल माशी । मेरि० ॥ ४ ॥

भम्पक : काय गावबा, भाद्रपदातच कशाला हा शिमगा ?

गावबा : गावाच्या पितरपाखात भटांची दिवाळी, म्हणून भटांच्या भाद्रपदात गावबाचा शिमगा.—अहो तुम्ही इकडं जामानिमा करून निघालात, पण तिकडं सारा प्रलय झाला ना.—अहो असं तोण्ड वासून काय पाहाता ? डोळे वासून पाहा. सगळा घोटाळा—ब्रम्हघोटाळा झाला.

तिघेजण : कसला घोटाळा ? झालं तरी काय ? का पैठण पेटलं.

गावबा : पैठण पेटतं तर त्यावर माझी गुडगुडी नसती का शिलगावली ?– पण इकडं तर सारा ब्रम्हघोटाळा—विराट पुरुषाच्या तंगड्या वर झाल्या ना ?

तिघेजण : विराट पुरुषाच्या तंगड्या वर झाल्या ?

गावबा : अगदी ! **खाली डोकं वर पाय । वेद करति हायहाय । भटं रडति धायधाय । तुंबडी०** ॥–दिसत नाही तुम्हाला ? पडसं आलंय तुमच्या डोळ्याना ? चाम्भाराकडून डोळ्याना गोट मारून घ्या. (अवसानात) हा पहा, तुमचा–सगळ्या दुनियेचा बाप–विराटपुरूष तुमच्या पुढं उभा आहे. वेदातले चित्र पहा न् हे चित्र पहा—

पावमे बम्मन। शिरपर अछूत।
बीच घुसे बिसमिल्ला॥
कहे गावबा, सुनरि गव्हारो।
खतम् अकलका किल्ला॥ १॥

—काय? फुटतात का अकलेला फान्दे? नाही? वठलेल्या वडाच्या पारम्ब्या आहात सगळे!

भम्पक : मूर्ख आहेस तू.

गावबा : मी मूर्ख नसतो तर तुमचा शहाणपणा उकीरड्यावर गेला असता. विराटपुरुषाच्या तंगड्या वर झाल्या, तरी तुम्ही अझून पायानीच चालता? डोकं चालवा, डोकं चालवा. नाही चालत? शहाणे कशाला म्हणवता हो?—

बनला लठ्ठ लठ्ठ बोके। डोके झाले तुमचे खोके।
पाडलि वाळविनी भोके। मेरि० ॥ १॥

डोका चलाव मेरे यार। निकालो अक्कलकी हतियार।
नहि तो काळ करे बेजार! मेरी० ॥ २॥

—अहो, ब्रह्मदेवाचे औरस लेक गेले आता उडत—रावणाच्या लंकेत. अस्पृश्य शूद्र चढले गौरिशंकराच्या टाळक्यावर. अन् मधी घुसलं हे इस्लामी राजसत्तेचं पुरण! भम्पकराव, कसा काय आहे हा पुरणपोळीचा बेत!

भम्पक : आमचा विराटपुरुष असा नाहीच मुळी.

गावबा : हो हो. खरंच. तुमचा विराटपुरुष म्हणजे शूद्र तंगड्यानाच चिकटलेलं भटी डोकं. सत्ययुगाच्या फासांत मुण्डकं लटकावून कलियुगाच्या खातेऱ्यांत तंगडझाड करणारा. कम्बरेला मुण्डकं चिकटवण्याची मी खूप खटपट केली हो. पण काही केल्या छातिपोटाची अडगळच निघेना.

भम्पक : म्हणून काय, वैदिक विराटपुरुषाच्या पोटात हे इस्लामी पुरण भरायचं? गाढव.

गावबा : गाढव ?—

> **सुनो गद्धेकि गवाई । क्षत्रिय वैश्य जागीं नाही ।**
> **ऐसा कहते बम्मन भाई ॥ मेरी० ॥ १ ॥**
> **चढा छातीपर इस्लाम । चलाता पैंजारका पैगाम ।**
> **बम्मन बोले रामराम । मेरी० ॥ २ ॥**
> **देखा एकनाथका दण्ड । सैतान हुवा मुर्दा थण्ड ।**
> **ये है पुरणपोळिका बण्ड । मेरी० ॥ ३ ॥**

भम्पक : छान, छान शिमग्याचं सोंग काढलंस, गावबा.

गावबा : वेदापासून पंचगव्यापर्यन्त सगळाच शिमगा. त्याला साजे शोभेसं नको का आपण वागायला ?

भम्पक : आणि अशा सोंगानं का तू सभेला निघालास गाढवा ?

तिघे : पाजी–मूर्ख–वेडा (जातात.)

गावबा :

> **वेडा खाई पेढा । त्याचा बोल बाका तेढा ।**
> **वेदघोष करि रेडा । त्याची शंका सारे फेडा ॥ मेरि ॥**

—(स्व.) आजच्या या सभेच्या पोटात आणखी कसलं तरी काळकूट असलं पाहिजे. त्या केरोबाला मी पाळतीवर ठेवलाच आहे. मी वेडा कायरे ? ठीक आहे शहाण्यानो, दाखवीन या वेड्याचा इंगा !

(जातो.)

—✦—

[आम्बराईत सार्वजनिक सभा. उच्चासनी काशीकर स्वामी. एका बाजूला भडाग्नि प्रभृति ब्राम्हण, दुसरीकडे म्हादबा, गावबा. दूर बाजूला विठू महार वगैरे. एकनाथ उभा आहे.]

भडाग्नि : एकनाथ, या महासभेपुढं तू आरोपि आहेस. काशीक्षेत्राहून स्वामीमहाराज ब्रम्हवृंदांचं आज्ञापत्र घेऊन आले आहेत.

एकनाथ : सन्तांचं आज्ञापत्र मला शिरसावन्द्य आहे.

स्वामी : मऱ्हाठी भाषेत भागवतादि पुराणं रचून, प्राचीन देववाणीचा— संस्कृत भाषेचा—तू अनादर करीत आहेत. ब्रम्हविद्येला प्राकृताच्या चव्हाट्यावर माण्डून, तिच्या गूढ पावित्र्याला तू कवडीमोल ठरवीत आहेस.

एकनाथ : ब्रम्हविद्येला साधा सुटसुटीत मऱ्हाठी पेहराव चढवून तिला बालबोध करण्याचा मान माझा नव्हे. पावणेतीनशे वर्षांपूर्वीच श्रीज्ञानेश्वर महाराजानी या पुण्यप्रघाताचा पाया घातला.

चव्हाटे : ब्राम्हणेतराना ब्रम्हविद्या शिकवणं महापाप आहे.

एकनाथ : ज्ञान हेच अत्यन्त पवित्र. मग त्याचा प्रसारच तेवढा महापाप कसा ठरणार ? स्वामी महाराज, ब्रम्हज्ञान म्हणजे एकट्या ब्राम्हणांचीच मिरास नव्हे. अलम दुनियेची त्याजवर सारखी सत्ता आहे.

गावबा : स्वामीमहाराज, संस्कृताच्या तळघरात ब्रम्हविद्येला भटी सवळ्याची बुरशी चढली. म्हणून ज्ञानोबानी मऱ्हाठीच्या मैदानावर तिचे हातपाय ताणून वाळत घातली.. त्यात या भटांच्या नाकात झुरळं शिरायला काय झालं हो ?

चव्हाटे : एकनाथ, काशीक्षेत्रस्थ पण्डितांची आज्ञा आहे—

(पदराखाली पोथी घेऊन गिरजा प्र. क.)

गिरजा : त्यांची काय आज्ञा आहे ?

(ब्राम्हण मण्डळीत "ही आली महाराची महारीण" अशी हळू, पण गिरजेला ऐकू जाईल अशी कुजबूज होते.)

गिरजा : आपण माझा सन्मान करीत आहात बरं ! स्वामी महाराज—

मी महारिण नव्हे लानसान ।
ज्याच उपटिले त्रिमूर्तीचे कान ।
निर्गुणाचे केले सगुण ।
एका जनार्दनी शरण ।
आले की जी मायबाप ॥ (नमस्कार करते.)

भडाग्नि : एकनाथानं लिहिलेलं भागवतपुराण नष्ट करण्यासाठी स्वामीमहाराजांच्या चरणी अर्पण करावं.

गिरजा : भागवत पुराणानं काय पाप केलं ?

भडाग्नि : पाप ? महत्पाप. ते मऱ्हाठी आहे, गीर्वाण नाही.

एक० : गीर्वाण भाषा देवें केली, अन् मऱ्हाठी काय चोरें आणली ? ग्रन्थ नष्ट केला, म्हणजे माझं भागवत नष्ट होईल, अशी का सगळ्यांची समजूत आहे ?

चव्हाटे : प्रश्न आज्ञापत्राचा आहे, समजुतीचा नाही.

एक० : नुसत्या पोथीनंच सन्तांचं समाधान होत असंल तर—

गिरजा : (पोथी पुढे ठेवते) ही घ्या पोथी न् करा काय वाटेल ते तिचं.

(भडाग्नि पोथी ताब्यात घेतो.)

स्वामी : अग्नीत जाळून ही पोथी भस्मसात् करा.

सर्व भट : भस्मसात् करावी—भस्मसात् करावी. (हशा नि टाळ्या.)

गावबा : (हळूच) म्हादबा, बामनं काय म्हंगत्यात !

गिरजा : भस्मसात करावी ? सगळ्या दख्खन्-दुनियेनं ज्याला आत्मसात् केलंय् , त्याला तुम्ही काय भस्मसात् करणार !

म्हादबा : अश्शि टक्कुरंच श्येकूलं जनु !

भडाग्नि : मला वाटतं, खाली वर दगडाच्या लठ्ठ चिपा बान्धून, या बाडाला भागीरथीतच जलसमाधी द्यावी.

सर्व भट : जलसमाधी द्यावी–जलसमाधी द्यावी.

गिरजा : देऊन पहा. तमाम भागवत–भक्तानी हृदयाच्या खोल तळाशी ज्याला ठाव दिलाय, त्याला कोणती भागिरथी आणखिन् बुडवणार ? ज्ञानदेव जनार्दन स्वामींचा हा प्रसाद, स्वामीमहाराज, अलम् दुनियेची गंगा हातावर झेलून मस्तकावर नाचवील बरं मस्तकावर नाचवील !

म्हादबा : सनान् हानालिच जनु गोफानिची फ्याक्.

गिरजा : पोथ्या जाळल्या बुडवल्या, तरी पाठ न् सम्प्रदाय कधी बुडत नसतात.

भम्पक : श्रीनी बायकाशी वाद करणं, प्रशस्त नाही.

गिरजा : कां प्रशस्त नाही ? आद्यशंकराचार्यानी मण्डनमिश्राच्या सरस्वतीशी केला होता ना वाद !

चव्हाटे : अन् आचार्यानी तिला पराभूतच केली ना अखेर ?

गिरजा : मग करा ना मला पराभूत ! बायकावर दिग्विजय मिळवायची ही दुसरी सन्धि कशाला दवडता ?

म्हादबा : श्येना भरलाच भडकावला जनु ?

स्वामी : ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

गावबा : खामोष खामोष. गडबडम् न कुर्यात. सावधान, दे दान, सुटेऽऽ गिराण.

स्वामी : एकनाथ, तू अन् तुझी विदुषी पत्नी, जातीधर्मानं ब्राम्हण असून, एकीकडं मोठा धर्माभिमान दाखवता, अन् दुसरीकडं धर्मभ्रष्ट क्रियानष्ट चाण्डाळ अन्त्यजाना डोक्यावर घेऊन नाचता. जन्माच्या जातीशी विरोध करून, अन्त्यजाशी सलगी करता ! सहकार्य करता !

एक : सहकार्यचसं काय, पण सहकुटुंब सहपरिवार सहभोजनहि करतो.

सर्व भट : धिःक्कार, धिःक्कार, धिःक्कार !

एक० : ब्राम्हणजनाशी मी विरोधानं वागतो, हा शुद्ध गैरसमज आहे. स्वामीमहाराज, केवळ ब्राम्हणांच्याच नव्हे, तर आखिल हिंदुजनांच्या उद्धारासाठीच,

अस्पृश्याना जवळ आणण्याची मी धडपड करीत आहे. आमच्या माणुसकीचा बदलौकिक टाळण्यासाटीच "या अभागी अस्पृश्याना माणुसकीनं वागवा" असा मी सारखा टाहो फोडीत आहे. त्यांचा उद्धार तुम्ही आम्ही कोण करणार? तो करायला ते समर्थ आहेत.

भडाग्नि : मग त्यांच्याशी संगनमत करून पाण्ढरपेशा समाजाविरुद्ध त्याना तू कां चिथावण्या देतोस?

एक० : मानवी जिण्याचं कर्तव्य त्याना मी शिकवीत असतो. चिथावण्या देत नसतो. तुम्ही गुलाम आहात, हे गुलामाना पटवून देणं, अन् शिरजोराना त्यांच्या जुलमी शिरजोरीची लाज उत्पन्न करणं, हाच वास्तविक प्रत्येक धर्माचा मूळ उद्देश. तोच विचार मी उच्चाराप्रमाणं आचारात वठवीत असतो.

चऱ्हाटे : धर्माचा उद्देश तुमच्याकडून शिकण्याइतकी वैदिक संस्कृति म्हणजे कच्च्या मातीचं मडकं नव्हे!

भम्पक : का कच्चं भाजलेलं थालिपीठ नव्हे!

भडाग्नि : तुझ्या साऱ्या खटपटी वर्तमान धर्माचा उच्छेद करणाऱ्या आहेत.

एक० : एवढं मात्र तुम्ही खरं बोललात. जो धर्म प्रेमाला पारखा झाला, त्यात कसलं प्रेम उरलं? दयेचा थेम्ब शिल्लक नसलेल्या या धर्मकल्पनेचा न् तिनं समाजांत फैलावलेल्या माणूसघाणीचा उच्छेद करणं, हाच माझ्या जीविताचा एक छन्द होऊन बसला आहे.

गिरजा : स्वामीमहाराज—

(**भैरवी:**—जोगी मत जा०)

लोकीं तिळ या हृदया न दया ॥
धर्म धरी अविवेका ॥ धृ० ॥
मोक्ष-वल्गना घुमविती गगना ।
मानवता नच मनुजा ॥ १ ॥
धारण सुटले मारण सुचले ।
हाय! अधर्म-पसारा ॥ २ ॥
दयाशून्य हा धर्म भारता ।
दास्य-पंकिं ने विलया ॥ ३ ॥

स्वामी : एकनाथ, ही तुझी आचार-विचार-सरणी महापातकी,-अतएव सनातन धर्माविरुद्ध बण्ड आहे.

एक : होय, बण्ड आहे. अन् त्या बण्डाच्या वेडानं उभ्या दख्खनला मी वेड लावलं आहे. प्रचलित धर्मकल्पनाना मी जबरदस्त धक्का दिला, आज देत आहे, न् या कुडींत प्राण असेपर्यंत देत राहाणार.

म्हाद्बा : (स्व०) येला म्हनत्यात मनुक्षे ! न्हाइ तर हाईंत-मायन्दाळं हाईंत. जगत्यात् नि मरत्यात !

एक : भागवत धर्मच दयेच्या ओलाव्यानं ब्राम्हणांसकट अखिल हिन्दुजनांचा उद्धार करील, असा माझा आत्मविश्वास आहे.

चव्हाटे : उद्धार करील ! केला उद्धार. सगळ्या समाजाची घडी बिघडवली—

गावबा : दौलत्या परटाकडं धुवायला टाका—

म्हाद्बा : म्हजी, अक्षी कडाक इस्तारींत परात !

चव्हाटे : याच्या मराठी पुराणानी सारे ब्राम्हणेतर तर बिथरलेच, पण बटकीचे म्हारमांगसुद्धा गावकीची कामं साफ नाकारू लागले. स्वामी महाराज, एकनाथाच्या या अधर्मी बण्डाळीमुळं, वैदिकधर्म तर साफ बुडालाच, पण पाण्ढरपेशा रयतेला—

गावबा : म्हणजे भोजनभाऊ भटाना—

चव्हाटे : इभ्रतीनं जगण्याची सुद्धा पंचाईत पडली आहे.

भम्पक : भिक्षुक म्हणजे तळलेला पापड. हवा त्यानं टिचकीनं फोडावा. आंगाचा कसा तिळपापड होतो.

चव्हाटे : नुकताच पैठणवर लाळीचा रोग आला. शेकडो ढोर मेली. पण पडी उचलायला एकहि म्हारडा आला नाही. अखेर आम्हाला ती महाराची कामं करावी लागली.

गावबा : बेचाळीस पूर्वज गतीला गेले. वाईट काय झालं त्यात ? आपलं प्रेत आपणच जाळण्या पुरण्यात सोवळं टिकतं.

भडाग्नि : नावाचा एकोबा, पण महारमांगाना चिथाऊन यानं सगळ्या पैठणचा एकोपा बिघडवून टाकला.

एक : अक्षरशः कबूल. अभागी अस्पृश्यांच्या मनात मी त्यांच्या गुलामगिरीची खन्ति उत्पन्न केली. माणुसकीच्या हक्काची त्याना जाणीव दिली, अन् भागवत धर्माच्या दिक्षेनं भिक्षुकी धर्माचा सैतानीपणा त्याना पटवला.

स्वामी : एकनाथ, समाजात असन्तोष भडकवणारी असली कृत्यं तुझ्यासारख्या विद्वान्, नीतिवान् न् जबाबदार माणसाला शोभत नाहीत.

एक : जबाबदारीची जाणीव ठेवूनच, स्वामी महाराज, हा विस्तवाचा खेळ मी खेळलो न् खेळणार. माझ्या मतानं मी ब्राम्हणाचं आद्यकर्तव्य बजावीत आहे. पण तुमच्या दयाशून्य धर्माच्या दृष्टीनं, मी जाणून बुजून भयंकर अपराध केला आहे. या महापातकाबद्दल अधिकात अधिक असेल ती शिक्षा स्वामींनी खुशाल द्यावी. ती भोगायला मी सहकुटुम्ब सहपरिवार आनन्दानं तयार आहे.

स्वामी : (स्व.) याच्या आत्मबलापुढं आमची निर्णयशक्ति दिङ्मूढ होत आहे !

भडाग्नि : स्वामी महाराज, याला देहान्त प्रायश्चित्ताशिवाय दुसरं प्रायश्चित्त नाही.

एक : प्रायश्चित्त ? प्रायाश्चित्त पश्चात्तापाला. मला पश्चात्तापच होत नाही, तर प्रायश्चित्ताचा प्रश्नच येतो कुठं ? अस्पृश्योद्धार हा माझ्या जीविताचा पंचप्राण आहे, अन् तो एकनाथ नष्ट झाल्याशिवाय थाम्बणार नाही.

गिरजा : देहान्त शिक्षेच्या धमक्या देता कुणाला ? अनाथ अपंगांच्या सेवेला ज्या दिवशी तनमनधन अर्पण झालं, त्याच दिवशीं आमची या देहावरची सत्ता गेली. आमचे देह जाळून त्यांची राख केलीत, तरी त्या राखेचा कण न् कण, अस्पृश्योद्धाराच्या किंकाळ्या मारीत, उभ्या भरतखण्डात धिंगाणा घातल्याशिवाय राहणार नाही.

एकनाथ : स्वामी महाराज, आपण धर्मज्ञ न् धर्मात्मे आहात. प्रचलित धर्माच्या स्नेहशून्य ताठरपणाची आपली जर खात्री पटली असेल,

तर चला – उठा. भिक्षुकशाहीच्या या प्रतिनिधित्वाचा त्याग करा, अन् श्रीज्ञानदेव नामदेवरायांच्या, अस्पृश्य सन्तशिरोमणी चोखोबारायांच्या भागवत धर्माचं भगवं निशाण हाती घ्या. हिंदु समाजाला माणुसकीचा धर्म शिकवा. गावोगावच्या असल्या मूठभर भटाभिक्षुकाऐवजी, उभा भरतखण्ड—महाराज—आपल्या पायावर लोळण घेऊन आपला जयजयकार करील.—हे पसंत नसेल, तर करा शिक्षेचा उच्चार. हा मी सहकुटुम्ब तयारच आहे.

स्वामी : (स्व.) याच्या अन्तःकरणाच्या तळमळीनं आमच्या कोत्या धर्माभिमानाचा फोलपणा चांगलाच सिद्ध झाला.

गावबा : बुचकळ्यात पडू नका. देहान्त शिक्षा पार पाडायला समोरल्या मंडळींत मांगांची उणीव पडणार नाही.

स्वामी : शास्त्रीजनहो, विवेक–प्रामाण्य श्रेष्ठ, का ग्रन्थ–प्रामाण्य श्रेष्ठ, हा प्रश्न प्रस्तुत वादात महत्त्वाचा आहे.

भडाग्नि : मी ग्रन्थप्रामाण्य श्रेष्ठ मानतो.

गावबा : मी भोजनप्रामाण्य श्रेष्ठ मानतो.

एकनाथ : धर्मग्रंथांच्या उलथापालथीपेक्षा, स्वामीमहाराज, तुमच्या आमच्या अन्तःकरणांच्या उलथापालथीनंच या हीनदीन जीवांचा उद्धार होणार आहे. काळाबरोबर काळजाची ठेवण बदला न् विवेकाच्या उजेडानं चालू दुनिया पाहा. बापहो, या अडीच तीन कोट धर्मबान्धवाना साध्या माणुसकीनं वागवायची आम्हाला अक्कल नसेल, तर आमच्या मोक्षाच्या वल्गनावर सैतानसुद्धा विश्वास ठेवणार नाही.

स्वामी : ही गोष्ट आम्हालाहि पटते. प्रस्तुत वादाला आम्ही तडजोड सुचवितो.

गावबा : (स्व०) ऑ ! जोडाजोडीवरून तडजोडीवर आले. (उ.) म्हादबा, बामनं काय म्हंगात्यात ?

म्हादबा : (हळूच) म्हनत्यात् बिरामदेवाचं टक्कुरं !

स्वामी : ब्राम्हण ग्रंथप्रामाण्य मानतात. अन्त्यजोद्धार ग्रन्थप्रामाण्याशी विसंगत आहे. तेव्हा पैठणला भडकलेला सामाजिक असन्तोष तात्पुरता

शमविण्यासाठी, अन्त्यजोद्धाराचा त्याग करायला, एकनाथ, तू तयार आहेस का?

एक : प्राणान्तीही नाही.

गिरजा : गळा कापला तरी त्या गोरगरीबांशीं आम्ही बेमान होणार नाही.

[विठू आणि म्हादबा सद्गदित होऊन एकनाथ गिरजेच्या पायावर "पुण्डलीक वरदे हारी विठ्ठल। जनार्दन एकनाथ" म्हणत डोके ठेवून आपापल्या जागावर येतात]

एक : इतकंच काय, पण अस्पृश्यता–विध्वंसनासाठी ब्राम्हण्यविध्वंसन करायला-सुद्धा माझी तयारी आहे.

भम्पक : ब्राम्हण्य गेलं, मग राहिलं तरी काय?

एक : हिन्दुत्व! जबरदस्त संघटित हिन्दुत्व. त्याच्या टिकावासाठीच अस्पृश्याना आम्ही जवळ केलं पाहिजे. फार काय, पण हिन्दुत्वासाठी, वेळ पडली तर, ब्राम्हण्याचा बिनशर्त बळी देईल, तोच "खरा ब्राम्हण" म्हणून सारं जग त्याच्या माणुसकीची गीता गाईल.

भम्पक : चाण्डाळ अन्त्यजासाठी ब्राम्हण्याची होळी! वाहवारे अस्पृश्य न् धन्य त्यांचा उद्धार! (सर्व विकट हास्य करतात.)

स्वामी : ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः! (ब्राम्हणाना) असल विकट हास्य तुम्हाला शोभत नाही. आज तुम्ही त्या हीनदीन अस्पृश्यांची हासून टवाळी करीत आहात. पण त्यांच्या हृदयांत पेटलेल्या असंतोषाच्या ठिगगीकडे दुर्लक्ष करू नका.

तिघे : ठिणगीच आहे ना! आग नाही ना अजून लागली!

गावबा : आग लावण्याचा मान तुमचा. तुम्ही लावाल तर लागेल आग.

एक : ती ठिणगी विझवण्याचा आताच यत्न झाला नाही, तर तिच्या प्रचंड होळीत, ते गुलाम न् आपण शिरजोर, दोघेही जळून खाक होऊ.'

भडाग्नि : आग तर भडकू द्या. मग जगतो कोण न् जळतो कोण, पाहून घेऊ.

[आतून "आग आग–धावा धावा–म्हारवाड्याला आग लागली," असा ओरडा होतो. सर्व घाबरून आगीच्या दिशेकडे पाहू लागतात. **गावबा** म्हादबाला घेऊन धावत जातो. आपल्याकडे कोणाचे लक्ष्य नाही असे पाहून, **भम्पकराव**प्रभृति एकमेकांच्या हातावर टाळ्या देतात.]

एक : परमेश्वरा काय हा आकान्त ! विठोबा धाव. (एकनाथ, गिरजा, विठोबा धावत जातात.)

स्वामी : (आसनावरून उठून पुढे येतात.) आमच्या आगमनप्रसंगीच हा अग्निप्रलय व्हावा ! नितान्त दुर्भाग्य ! कशानं ही आग लागली ?

भम्पक : परमेश्वराला अधर्म तिळमात्र खपायचा नाही. अन्त्यज आपली पायरी सोडून अधर्मानं वागतात. म्हणून अग्निदेवाचा प्रकोप असाच नेहमी होत असतो.

स्वामी : बन्द करा मूर्खानो तुमची ही पाखाण्डी बडबड. स्नेहशून्य धर्माचरणानं तुम्ही किती पाषाणहृदयी झाला आहात, हेच तुम्ही या पैठणात मला दाखवलंत. शिव शिव ! एकद्या क्षेत्रालाहि लाजवील असा हा सुंदर विठ्ठलवाडा भस्मसात व्हावा !

[सर्वांग भाजलेल्या सीतेला गावबा व म्हादबा हातावर उचलून आणतात. मागोमाग गिरजा, हिरकणी, एकनाथ व विठू येतात. गिरजा सीतेला माण्डीवर घेऊन बसते.]

म्हादबा : अरा रारारारा ! परमेसरा, काय या देवीपरमान् बयेची दशा केलीस ! कशी बिजली परमान् समद्या इण्टल वाड्यामन्दी चमकत व्हती रऽऽ देवा. समद्या आयाबायाना न् कच्च्या बच्च्याना मावलीनं ध–धरून ध–धरून भाईर काढलं. त्या चांगनाकाची आवा दिड म्हयन्याची बाळातीण. आगीत आडाकली. तिला न् तिच्या न्हानुल्या बचड्याला वाचवायला, बया कशी वाघिनीवानी डोम्बाळ्यात धावली ! बाळ बाळातीण भाईर काढली न् माझी सोन्यासारखी बया आगीत धावली !

गिरजा : आमच्या दुस्मानाना म्हणावं, घ्या आपल्या डोळ्याचं पारणं चांगलं फेडून !

भम्पक : म्हणजे ? आम्ही का आग लावली, गिरजाबाई ?

गावबा : खाई त्याला खवखवे. देवळात देवी अन् गावभर नायटे. कळतं आम्हाला सगळं !

एक : गावबा–म्हादबा, धावत जाऊन शहरातनं वैद्य शास्त्रीबुवाना घेऊन ये.

गावबा : त्यांच्या पायावर मी लोळंण घेतली. ते येत नाहीत. म्हणतात, म्हारमांगड्यासाठी नाही मी वैद्य बनलो.

सीता : (कण्हत बेसावधपणें) हं ! चला चला. बाहेर पडा.—इकडं इकडं ये बाळ—घाबरू नकोस—अरे मीच तुझी आई ! पेटली, ती पण झोपडी पेटली.

गिरजा : बाळ–बाळ, अशी काय बरं बडबड करावी ! मी तुला माझ्या माण्डीवर घेतली आहे ना ?

सीता : माई–माई, आपला विठ्ठलवाडा वाचला का ? सगळे भाईबंद बाहेर पडले का ?

गिरजा : सगळे पडले बरं. तूच नाही का त्याना जीवदान दिलंस बये !

सीता : विठ्ठलवाडा—सरदारांचा लाडका विठ्ठलवाडा !

एक : पोरी, कशाला हळहळतेस त्या जळत्या वाड्यासाठी. म्हारवाडा ही कायमचीच जळती आग. तुझ्यासारख्या शेंकडो जीवांचा बळी घेऊन, अखेर ती हिन्दुसमाजाचीहि राखरांगोळी करणार !

सीता : मामाजी–सरदार–माई, पाणी–पाऽणी.

गिरजा : पाणी पाणी—गावबा—पाणी.

[गावबा पाणी आणायला जातो]

विठू : (सीतेजवळ जाऊन) लाडक्या जिवा, या फत्तराच्या दुनियेत तुझ्या तोंडात घालायला कुठचं पाणी मिळणार ! या हतभागी विठ्याच्या डोळ्यातनं कोसळणारी ही गंगामाई—(डोळे निपटून ते पाणी सीतेच्या तोंडात घालतो.) पी माझ्या जिवा पी !

सीता : आहा ! माझा आत्मा थंड झाला ! [एकदम झटक्याने अर्धवट

उठून] ते पहा, ते पहा–माझे शिलेदार आले. घोड्यावर बसून आले,—येऊ ? मी येऊ ? आले हो आले.—राऽम ! (पडते व मरते.)

गिरजा : अगबाई ! हे असं काय झालं ! पहा हो—पहा हो !

एक : देवाचं देणं देवाघरी गेलं !

गिरजा : सीता–सीता. हिरकणी, गेली आपली सीता !

हिरकणी : माझी गुरुमावली, अनाथ अपंगांची सावली, सगळ्याना चटक लावली न् बिजली चमकून गेली.

[गावबा पाणी घेऊन येतो, पण सर्व प्रकार पहाताच पाण्याचे भांडे त्याच्या हातून गळून पडते.]

विठू : हिराबाय, गिरजाबाय, तुम्ही रडता ? ही रडण्याची वेळ ?

गिरजा : विठूबाबा, तुमच्या घराण्याची होळी झाली हो होळी !

विठू : तशी सगळ्या विठ्ठलवाड्याची झाली. बये, समाजाच्या उद्धारासाठी संसाराच्या न् घराण्यांच्या होळ्या अशाच पेटवाव्या लागतात, हे तुम्ही मायबापानीच नाही का आम्हाला शिकवलं ? आज तर आपण सगळ्यानी दिवाळी साजरी करून, देवाघरी गेलेल्या या देवमाणसाचा नको का उत्सव करायला ? पहा, पहा, माझ्या पोरीचा चेहरा पहा. कसा फुललेल्या गुलाबासारखा हासतमुख आहे तो ! पापी माणसं मृत्यूच्या नुसत्या कल्पनेनंच भेदरतात. पण असली देवमाणसं हासत हासत मरणाला मिठी मारतात. देशधर्म देवासाठी, माझ्या रामजी शिलेदारानं समरांगणावर पंचप्राण वाहिले. आज माझ्या या जिवाच्या विसाव्यानं, आगीच्या डोम्बाळयात सापडलेल्या शेकडो जिवांच्या बचावासाठी, आपल्या जिवाचं सोनं केलं. माझ्या वेसकर घराण्याचा उद्धार झाला. बाप हो, असल्या आत्मयज्ञानंच जनता–जनार्दनाच्या हृदयात माणुसकीची गंगा भागीरथी प्रगट होईल, अन् आम्हा अभागी अस्पृश्याना मायेच्या थण्डगार पाटानी भिजवून चिम्ब करील.

स्वामी : (उद्वेगाने) धिःकार धिःकार आमच्या ब्रह्मज्ञानाला न् ब्राम्हण्याच्या अहंकाराला !

सर्व भट : हे काय ! हे काय !

स्वामी : गप्प बसा मूर्खांनो.

एक : स्वामी महाराज, जोवर असले प्रकार गावोगाव चालू आहेत, तोवर कोणत्या ना कोणत्या जबरदस्त सत्तेच्या गुलामगिरीशिवाय हिन्दुजनाना दुसरा कोणता मोक्ष मिळणार ?

स्वामी : एकनाथ, तुझ्या विवंचनेची तिडीक आम्हाला पटली. या हृदयविदारक दृश्यानं आमच्या आचारविचारांत क्रांति झाली. अस्पृश्यता हिन्दुधर्माचं महापाप आहे. आमच्या भवितव्यावरचं सनातन गण्डान्तर आहे. (उठून विठूजवळ येतात.) आऽहा ! विठोबा, जातीनं तू महार. तुला अन्त्यज म्हणणारांच्या जिभा झडल्या पाहिजेत. तुझी ही स्वार्थत्यागी सत्वशील न् धीरगंभीर वृत्ति पाहून "तूच खरा ब्राम्हण–तूच खरा ब्राम्हण" म्हणून तुला अस्सा (मिठी मारतो.) हृदयाशी कवटाळण्यातच आमच्या धर्माची माणुसकी सिद्ध होणार आहे.

सर्वजण : तथास्तु तथास्तु तथास्तु.

"खरा ब्राम्हण" नाटिका समाप्त.

जनता जनार्दनार्पणमस्तु

नवीन पुरवणि प्रवेश

—:—

हेतूः—खरा ब्राम्हण नाटिकेचे प्रयोग करणाऱ्या अनेक हौशी नाट्यसंघाना नर्तकी हिरकणीच्या पात्राची मोठी अडचण पडते. प्रवेश गाळावा तर पंचाईत, न गाळावा तरीहि पंचाईत. डेक्कन स्पार्कस नाट्यसंस्था चालविताना माझ्यापुढे हीच अडचण पडली होती. तेव्हा मी एक नवीनच प्रवेश लिहिला नि रंगभूमीवर दाखवला. तोच या पुरवणीत मुद्दाम छापीत आहे. त्याचा पुष्कळ नाट्यसंघाना चांगला उपयोग होईल, अशी माझी खात्री आहे.

—के. सी. ठाकरे.

अंक २ रा.—प्रवेश २ रा. (हिरकणीच्या प्रवेशाऐवजीं.)

स्थळ० : एकनाथाच्या घराची ओसरी.

स्थिति० : पठाणाचा वेष घेतलेला गावबा एका बाजूने येतो नि दुसऱ्या बाजूने जातो. पाठोपाठ त्याच्याकडे पहात गिरजा प्रवेश करते.

गिरजा० : हा काय मेला चमत्कार ! कोण रे तो ? होतोस का नाही बाहेर, का श्रीखंड्याकडून घालू लेटर मारून बाहेर ? पैठण क्षेत्राचं अझून काही हिंदुस्थान नाही झालं. श्रीखंड्या—अरे गावबा, मारा रे याला मोजून दहा धक्के नि न्या पकडून तिकडच्या समोर. म्हंजे दाखवतील उर्मटाला दौलताबादचा तुरुंग. श्रीखंड्या—

गावबा० : [प्र. क.] श्रीखंड्या पानी भरता है मायजी. मै गावबाखान हूं. तशरीफ उठानेके लिये बन्दा एक छोडके दो पांवपर खडा है. आलेकम सलाम.

गिरजा० : काय चमत्कार तरी ! गावबा, दिसंदीस तू फारच आचरटपणा करू लागलास.

गावबा० : आचरटपणा हा सध्याच्या युगाचा महिमा आहे, मायजी.

त्याशिवाय उगाच का हलकेसलके गावगुण्ड देवकळा पावतात नि रंकाचे राव होतात ? मला पुरुषोत्तम व्हायचं आहे. ज्ञानदेव नामदेवावर ताण करायची आहे.

गिरजा : आस्सं ! मुसलमान बनून का तू पुरुषोत्तम होणार ?

गावबा : मी कुठं मुसलमान बनलोय ? भलतेसलते आरोप नका करू बुवा.

गिरजा : तुला आता मुसलमान नाही म्हणायचं तर काय हिंदू ?

गावबा : पेहराव बदलला का धर्म बदलता, तर आपल्या विठू वेसकराला मराठे मण्डळींनी मराठा मानून, शुद्ध करून, केव्हाच पंक्तिपावन केला असता. राजकर्त्यांचा राजमान्य पेहराव पांघरला म्हणजे काय चमत्कार होतो, माहीत आहे ?—नाही ?—चालू जमान्यात थोड्याशा बदलानं—पगडीपालटानं—चारचौघात मानमान्यता मिळते. नाक्यावरले—चावडीवरले शिपायी मुजरे करतात. अडाणी लोक टरकून दूर होतात. शेकडो नंदी महादेवाच्या गाभाऱ्यावर देवकळा पावतात. असे किती तरी फायदे होतात.

गिरजा : हां, अन् उचल्या भामट्याना राजरोस खिसे कापता येतात. दात काय काढतोस ? तिकडून तुला असं पहाणं झालं, तर काय म्हणतील.

गावबा : का–ही म्हणायचे नाहीत. बाहेरच्या रंगाढंगावरून अंतर्यामाची किंमत करणारी कोती कावळी दृष्टी स्वामींना असती, तर, मायजी, सन्त म्हणून एकनाथजींचा डंका काशी ते रामेश्वर झडलाच नसता.

गिरजा : अरे, पण आमच्या थेट घरात मुसलमान वावरताना पाहून लोक काय म्हणतील ?

गावबा : लोक काय म्हणतील ! गिरजाबाई, फुकट फुकट स्वामींच्या अर्धांगी झालात ! अझून तुम्ही लोकमताला भिताच आं ? आमच्या लोकाना खरोखरच काही मत असतं, तर अस्पृश्यतेसारखी बेमाणुसकीची रक्तपिती हिंदुसमाजाला लागलीच असती कशाला ? हा महारोग समूळ नाहीसा करण्यासाठी, एकनाथजींनी हातात वीरकंकण बांधलं, ते काय या पिसाट लोकमताची पर्वा करूनच वाटतं ?

गिरजा : आहा गावबा, तुझ्या वेडेचाराचा राग येतो खरा. पण कित्येक वेळा तुझे हे असले खडे तात्विक बोल ऐकून कौतुक वाटतं. कुठं रे हा इतका शहाणपणा शिकलास ?

गावबा : शहाणपणाचा गड्डा शहाण्यांच्या पागोटींत. माझ्या खाकोटींत थोडाच असणार ! मला सगळ्यानी ठरवलाच आहे वेडा. ढिल्या डोक्याचा नि ठिसूळ मेन्दूचा. अधिक बोलायची मला लायकी नाही. कारण, गावबा म्हणजे पैठणचा सार्वजनिक गाढव. थरकत घोडा भडकत निशाण.

गिरजा : ज्ञानेश्वर महाराजांच्या कृपेनं रेडा जसा वेद बोलू लागला—

गावबा : तसा मात्र हा गाढव जुन्या वेदांची रकटी चघळणार नाही हां. ख्याल रखो. माझा खाक्या थरकत घोडा भडकत निशाण. नित्य नवे गावबाला हवे. काल आपल्या घरी श्राद्धाच्या ब्राम्हण-भोजनाऐवजी, म्हार-मांगादि अस्पृश्याना मुक्तद्वार सुग्रास भोजन घातलं. तुम्ही स्वता त्याना पंक्तीत वाढलं-आग्रह केला. त्या बिचाऱ्याना केवढा बरं आनंद वाटला ! एकनाथजींच्या डोळ्यातसुद्धा ब्रम्हानंदाच्या हिरकण्या-कशा चमकू लागल्या-पाहिल्यात ना ? रेड्यामुखी वेद बोलविणाऱ्या ज्ञानोबानी सुद्धा असल्या आनंदाचा हेवा करावा. मग तुम्हीच सांगा. अस्पृश्यांच्या पंक्तीला, जोडीला जोड म्हणून एकादा वकठलेण्डमुण्डखान किंवा गावबाखान मांडी ठोकून बसला असता, तर काय तुम्ही श्रीखंड्याकडून त्याला गचांड्या दिल्या असत्या ?

गिरजा : मुळीच नाही. सर्वांभूतीं सम, वैष्णवांचा धर्म, भेदाभेद भ्रम अमंगळ.

[लांबून " धावा धांवा, कुणीतरी धावा, " अशी सीतेची किंकाळी ऐकू येते.]

गिरजा : अगबाई ! कुणाची ही किंकाळी ? काहीतरी दगा दिसतो. गावबा धाव धाव.

गावबा : पाहून घ्या आता या गावबाखानाचा तडाखा. माझा होरा चुकायचा नाही.

गिरजा : सीतेचीच किंकाळी ही. [दोघे लगबगीने जातात.]

[दुलीचंद मारवाडी नि भंपकराव भोजने येतात.]

मार० : साला येची घगामंदी मिसिलमान बी रेते ?

भंपक : सगळा भ्रष्टाकार मांडलाय रांडलेकान्! काल सगळ्या महार-मांग-धेडाना श्राद्धाचं भोजन घातलं, नि पितर म्हणून हा एकनाथ त्यांच्या पाया पडला.

मार० : अने ते धेडलोगला दिच्छिना बि दिली? अगे बालाजी, बंकटजी, गनछोडगायजी, ए तग धगमला डुबवते साला.

भंपक० : पाहून घ्या. स्वताच्या डोळ्यानी पाहून घ्या. खात्री करून घ्या. आम्हाला सगळ्यानी ठरवलंच आहे म्हणा कानफाटे. तशात आम्ही तुम्हाला चिथावलं, असला नसता आरोप नको बुवा आम्हा गरिबांच्या माथ्यावर. पैठण म्हणजे दक्षिणेतली काशी—

मार० : तिला ए हिकनाथ देते फाँसी.

भंपक : अशा पवित्र क्षेत्रात असा भ्रष्टाकार होऊ लागला, तर सारी दुनिया आमच्या तुमच्या तोंडात—काय हवे ते घालील.

मार० : घालेल घालेल -- मूमंदी शेन घालेल.

भंपक : तर मग या बाटग्याला पैठणातनं नको का उखडून टाकायला ? विचार करा. तुम्ही तर आमचे पुढारी. नगरशेट. सारा व्यापार तुमच्या हातीं. धर्माचे तुम्ही कट्टे कैवारी. तुम्हीच मनावर घेतलं नाहीत, तर आम्ही पळीपंचपात्रवाले काय हो करणार? कलियुग म्हणून पोटाची दामटी चोळीत बसणार !

मार० : अगे ईसा कसाला घाबगते. तुमी शानालोग काय आमाला खोत्ता सांगते ? ए हिकनाथजीणे सम्दा बॉतंगिगीचा बेपाग चालवूनशी हिंदु धगमला ऑग लावली ऑग.

भम्पक० : लावली ना ? पाहिलीत ना ?

मार० : हामसा तो दोका भडकला !

भम्पक० : हां ! धर्म भडकला , तरी डोकं भडकूं देऊ नका. शीर सलामत तर धर्म पचास. डोक्याचा धर्मच धर्माचं डोकं वाचवील.

मार० : धगम गेला मंजी काय राला ? तमे न हमे ? शेटजी ने भटजी ?

भंपक : ही जोडगोळी हवा तो धर्म पैदा करील. पण टिकली पाहिजे कशी ? अश्शी ! अगदी कडीत कडी. बोला. पैठणची अब्रू वाचवता, का ह्या भ्रष्टाकार मेल्या मुर्द्यासारखा उघड्या डोळ्यानी पहाता ?

मार० : कसाला पाहेल—कसाला पाहेल. साला ए हिकणाथजीला उखडून टाकेल.

भंपक० : मग काढा तुमचं उघराणीचं शस्त्र बाहेर नि आणा रांडलेकाची हुंडी मडकी चव्हाट्यावर.

मार० : ए भंपकराव, असा नको तू बोल. तेनी तग आमचा सम्दा पींसा कवाच देऊनशी टाकला.

भंपक० : अहो पण अजून तुम्ही पावती कुठं दिली आहे ? पावतीशिवाय पैशाची फेड कायद्यानं होत नाही.

मार० : अगे ते इठू नि गावबा हामसी छातीवग बसला मजी कॉयदा वॉयदा सम्दा—

[आत **गावबा** ओरडतो०—" जोड्याखाली फटकावतो हरामखोराला."]

मार०—अगे भागो भागो—ते गावबाच हिकडशी आला. बालाजी बंकटजी.

[भंपकराव नि मारवाडी पळून जातात. सीतेसह गिरजा प्र. क.]

गिरजा : आमच्या बगिच्यात येऊन असला हलकटपणा करायला त्या मेल्याला लाज कशी वाटली नाही. तुला काही दुखापत तर झाली नाही ना सीताबाई. चांडाळ मेले गावगुंड ! तुझ्या आंगावर हात टाकण्याइतका हा केन्या कळसुत्र्या पाजी असंल, असं नव्हतं बाई मला वाटलं. मेले देवाचे बडवे म्हणवतात—

[गावबा केरोबाला कान पकडून खेचीत आणतो. तो ओरडत असतो.]

गावबा : अन् गावाचे शेतखाने उपसतात. काय बडवे महाशय, देवाच्या काकड आरतीची वेळ नि इकडं कुठं अक्कल पाजळायला चुकलात. चोरानो, पुजारी म्हणून मिरवता. अस्पृश्याना अन्नदान केलं म्हणून एकनाथजीना महार म्हणता. त्याना वाळीत टाकण्याच्या खटपटी करता. गंगेच्या घाटावर

मुसलमान गुंडाला चिथावून त्यांच्या आंगावर थुंकायला लावता. अन् इकडं गोरगरीब पाक पोरीच्या अब्रूवर धाड घालता.

केरोबा ; गावबा, कान सोड म्हंजे करतो सगळा खुलासा.

गावबा : आधी आठवली अवदसा नि आता करतोय खुलासा.

गिरजा : आमच्या बागेत एकटी गाठून, सीतेसारख्या अनाथ आश्राप पोरीवर हात टाकलास ? मेल्या तू माणूस का पशू ?

गावबा : सीताबाई, बोल या बडव्याची हाडं उभी चिरू का आडवी ठेचू.

सीता : गावबा, त्याला सोडून दे.

गावबा : सोडून दे ? सोडून देण्यासाठी का या देवळी गाढवाला पकडलं ? तुझ्या शीलावर यानी हल्ला करावा—

सीता : हल्ला ? अरे, माझ्या शीलावर हल्ला करायला कुणाची माय व्यालीय गावबा ? ही सीता म्हंजे पांढरपेशांच्या परसातलं लाजाळूचं झाड, का दावणीची गाय समजतोस ? म्हारवाड्यातल्या विठू वेसकराची सून आहे म्हटलं मी सून ! लढाईत मर्दाच्या मरणानं मरून देवाघरी गेलेल्या रामजी शिलेदाराची रण्डकी शिलेदारीण आहे मी शिलेदारीण. बागेत तुळशी तोडताना, गैरसावध पाहून यानी माझ्या आंगावर हात टाकला. पण—त्यापुढं याची मजल जाती तर— (निरीतून कट्यार काढते.) पाहिलीस ?—पाहिलीस ही ?—यावर माझ्या शिलेदाराचं नाव कोरून, नगराहून या रण्डकीला आंदण आलीय आंदण. (कट्यार कपाळाला लावून वंदन करते.) या महालक्ष्मीनं या रेड्याच्या काळजाचा ठावच पाहिला असता.

गिरजा : अहो ब्रम्हदेव—भूदेव—पाहिलीत ना कशी आहे सीता ? आहे ना जागतीज्योत भगवद्गीता ?

गावबा : अहो, याच्या कंबाटात पाहिजेत लाथा. गाढवापुढं कशाला गीता ?

सीता : राजे महाराजांच्या महाराण्यांवर बलात्कार होतील. पण महारणीवर हात टाकणाऱ्यांच्या घरातले कुंकवाचे करंडे पालथे पडतील.

गवबा : ऐकलं का भूदेव ? का करू कानाची भोकं साफ ?

सीता : माझी किंकाळी ऐकून, मायजी चटकन धावल्या नसत्या, तर गावबा, माझी एक गरीब बहीण आज फुकट रंडकी होती बरं! दे त्याला सोडून. पाप्यांवर आपण नेहमी दयाच केली पाहिजे.

गावबा : दया केल्याचं दुःख नाही, पण बडवा सोकावतो त्याची वाट काय?

केरोबा : (किंचाळत) त्याची वाट आता तडक घराकडं–घराकडं–घराकडं !

गावबा : घर तर आहेच हो. पण आज देवाच्या काकड आरतीला धाब्यावर बसवलीत. आनंदी बाजाराच्या माडीवरच्या सैंयामैंया जलशाला टाकून इकडं वडलांच्या श्राद्धाला धावलात. आता इथंच थोडी संगीत आरती नि डफावरची लावणी होऊन जाऊ द्या बुवा. थोबाडाचा डफ नि कानाचं तुणतुणं मी अस्सं सुरात लावून बदडतो, का गंधर्व तुंबरूनी क्षीरसागरात जलसमाधीच घेतली पाहिजे.—गिरजाबाई, ऐका. सीता, तू पण नीट ऐक.—या तंबोऱ्याच्या खुंट्या पिरगाळून भैरवरागाचा पहा कसा मी उद्धार करतो तो. (जोरानें कान पिरगाळतो. केरोबा ओरडतो.) बॅंव् टॅंव् टॅंव्—अझून झार नाही लागत नीटशी. भोपळा फोडून षड्ज ताणला पाहिजे. (केरोबा "कान सोड, कान सोड, मेलो!" असे ओरडतो.) अरेच्चा जव्हारी बिघडली वाटतं. सीता, तुझं ते नालबंद खेटर कुठं आहे. खेटरानं नाकबोंडीची जव्हारी चांगली घासून दुरुस्त केली पाहिजे. (केरोबा मोठमोठ्यानें ओरडतो.) हां. याला म्हणतात दरबारी कानडा. का, लागला की नाहीं तंबोरा भरघोस सुरात.

सीता : जाऊ दे रे गावबा. सोड त्याला. असल्या भल्या माणसाची अवहेलना करणं चांगलं का!

गिरजा, सीता० : सोड त्याला. सोड !

गावबा : जशी तुमची मर्जी. ए मानवाच्या कारट्या, जा. देवळात घंटा बडवून, रोज अडाण्यांचा उद्धार करतोस. आज एकनाथजींच्या ओसरीवर एका महारणीनं तुला मोक्ष दिला. चले जाव! का दाखवू थरकत घोडा भडकत निशाण.

[केरोबाला गावबा रट्टे लगावून हाकलतो. तो ओरडत बाहेर जात असतानाच एकनाथ येतो.]

एकनाथ : गावबा, गावबा, काय हा अत्याचार.

केरोबा : (एकनाथाच्या पायावर पडतो) नाही महाराज. अत्याचारी मी. मी पापी. आता डोळे उघडले. मला क्षमा करा. बस्स झाला हा भिक्षुकी पुजाऱ्याचा पेषा. हा संसार नको. काही नको !

एकनाथ : केरोबा, उठा. पश्चात्ताप हीच शुद्धि.

पद : राग पराज, (दत्तगुरु दत्तगुरु०)

जाळ संसार हा । टाळ घेऊनि करीं ।
चाळ पदिं बांधुनी । माळ गळिं घाल ही ॥ धृ० ॥
चाळ जाळील तव पापराशी अखिल ।
टाळ हा संचिता लावि टाळा ।
माळ ही माणसा शिकवि माणूसकी ।
भागवत धर्म हा ज्ञानदेवें दिला ॥ १ ॥

अंक २ रा समाप्त.)

अंक ३ रा. प्रवेश १ ला.

[हातात चिपळया, एक लहानसे निशाण घेऊन, **सीता** भजन गात येते.]

पद.

असा कसा देवाचा देव बाइ ठकडा ।
देव एका पायानें लंगडा ॥ धृ० ॥
गवळ्याघरिं जातो । दहिदुध खातो ।
करि दह्यादुधाचा रबडा ॥ १ ॥
शिंकेच तोडतो । मडकेच फोडतो ।
पाडि लोणि ताकाचा सडा ॥ २ ॥
वाळवण्टि जातो । कीर्तन करतो ।
घेतो साधुसन्तांशी झगडा ॥ ३ ॥

(स्व.) विठ्ठला–पांडुरंगा, पैठणवर कसला आकांत गुजरलाय, नि देवा ! तू डोळे मिटून स्वस्थ का बसला आहेस ! काय आम्ही असं पाप केलं, का देवा आमची गुरंढोरं लाळीच्या रोगानं धडाधड मरावी. गुरांढोरांवर सारी शेती. शेतीवर तुझे भक्तजन जगायचे. त्या गुरांचाच संहार झाल्यावर, देवा, आम्ही गरिबानी कुणाच्या तोंडाकडं पाहायचं बरं. विठाई माउली दयेची भीक वाढ बये,...दयेची भीक वाढ...

एका जनार्दनी भिक्षा वाढा बाई ।
देव एकनाथाचा बचडा ॥ ४ ॥

विठू : (प्र. क.) माझ्या लंगड्या भगवंताच्या प्रेमासाठीं, विषाचा पेला हासत हासत पिणारी साध्वी मिरादेवीच आली की काय, असा मला भास झाला. मुली, तुझ्यातरी हाकेला पंढरीनाथ धावतो का ?

सीता० : मामाजी, माणसानं देवाची प्रार्थना करावी. पण संकटाचा भडिमार त्याच्यावर टाकून, स्वता भक्तानीच देवाच्या नावानं संकटांना तोंड देऊन त्यांचा फडशा पाडला पाहिजे. भक्त नि देव निराळे नाहीत.

विठू० : मुली, मला हे सगळं समजतं. पण ढोरांची पडी उचलायला आपला एकहि जातभाई घराबाहेर पडत नाही. पांढरपेशांविरुद्ध त्यांच्या मनात भयंकर तेढ पडली आहे.

सीता० पडली असेल. पण आपला विवेक तर चांगला जागा आहे ना. भक्तासाठी देवानंसुद्धा हवी ती बरीवाईट कामं केली नाहीत का? पण्ढरीरायानं कबिराचे शेले विणले. सावता माळ्याच्या मळ्यात राबला. सजन कसायाच्या दुकानात देवानं मासांच्या धब्या रचल्या, नि आपल्या संत शिरोमणी चोखोबारायांच्या बरोबर भगवंतानं मेलेली ढोरंसुद्धां ओढली. मग आपल्या गावातली पड्यांची परवड निपटायला, मामाजी, आपल्याला हो कसली लाज नि शरम! [दूर पाहून] ते पहा–ते पहा. स्वता एकनाथ महाराज पडी उचलायला धावले. तो पहा श्रीखंड्या आहे बरोबर. गावबा पण आहे. आणि तो केरोबासुद्धा लागला त्यांच्या मदतीला. मामाजी, पहाता काय चला धावा. आपण भागवतधर्मी काय नुसते टाळकुटे? जगाच्या सुखासाठी हव्या त्या संकटाच्या खायीत धडाड उडी घेईल, तोच खरा भागवत. चला बोला, पुंडलीक वरदा हाऽरि विठ्ठल.

(दोघे गर्जना करीत जातात)